MATE SUIĆ

ANTIČKI NIN (AENONA) I NJEGOVI SPOMENICI

I

Naš je zadatak da pružimo opću sliku prošlosti ovog istaknutog centra na našoj obali u antičkoj eposi. Međutim, kad se govori o antici stare Enone, jednako kao i Jadera, Salone, Narone, Senije i dr., treba imati na umu da ona nije počela tek konačnom afirmacijom rimske vlasti u ovim krajevima i organizacijom rimske provincije Ilirika, odnosno Dalmacije. Antika je ovdje počela znatno ranije, dolaskom istočne jadranske obale u sferu direktnog grčkog kulturnog utjecaja. Grčki import javlja se u tom kraju već krajem VIII stoljeća, izmakom tzv. geometrijske faze grčke umjetnosti, i traje u kontinuitetu kroz čitavo VII st., u orijentalizirajućoj fazi grčke arhaike, a u VI st. javljaju se ovdje grčke vaze, crnofigurne figurativne i one s geometrijskim ornamentima. To se nastavlja i u zlatno doba grčke klasike, u V st. i kasnije, a isto tako i u helenističkom periodu. Enona je, po svojim nalazima grčkog importa, možda najpogodniji primjer za studij odnosa ovog dijela naše obale s helenskim svijetom.[1] Uzori grčke kulture vrše dosta snažan utjecaj na domaće stvaranje, pa se na taj način u predmetima materijalne kulture Liburna, a posebno u onim nađenim u Ninu, očituju motivi i refleksi grčke klasike.[2] Iz toga se može povući osnovni zaključak da je u liburnskoj Enoni, kao i u nekim drugim liburnskim centrima, bilo elemenata, nesumnjivo iz redova domaće aristokracije, koji su imali razvijen ukus i afinitet prema produktima grčke klasičke kulture, a s druge strane da je sama kultura Liburna, kojoj Nin predstavlja »nalazište-tip«, bila u takvu stadiju razvoja da je bila sposobna asimilirati izvjesne pojave i produkte grčkoga duha. Te pojave, bio to

[1] Upor. Š. Batović, Archaeologia Iugoslavica VI (1965) str. 64. Nekoliko slika grčkog importa nađenog u Ninu v. u Nin, Zadar 1968. (odsada Nin), Tab. XIII i XIV.

[2] Općenito o tome Š. Batović, Nin str. 30.

import ili izrađevine domaćih radionica inspirirane grčkim i helenističkim uzorima, govore u isti mah da je stara Liburnija,[3] a Enona na poseban način, bila sudionik u velikoj izmjeni dobara na Mediteranu i na Adriji, jer je održavala veze i s Grčkom, i s Magnom Grecijom u južnoj Italiji, i s grčko-etruščanskim emporijima u krajnjem zalivu Jadranskog mora, kao što je sudjelovala i posredovala u razmjeni dobara sa svojim hinterlandom, posebno s područjem susjednih Japoda u Lici.[4] Da su ti putovi bili pretežno pomorski, govori složno čitava antička tradicija, koja predstavlja Liburne kao istaknute pomorce i talasokrate na Jadranu kroz nekoliko stotina godina.[5] Uzevši u obzir geografski smještaj Nina, nameće se sam po sebi zaključak da su i njegovi stanovnici sudjelovali u tom višestoljetnom pomorskom prometu, da su i oni imali učešća u liburnskoj talasokraciji »herojskog doba« liburnske prošlosti, ali isto tako i da su dali značajan prilog piratskoj reputaciji antičkih Liburna, o kojoj svjedočanstva sežu sve do posljednjih građanskih ratova u rimskoj republici.[6] Na završnoj tački Planinskog kanala, punog zasjeda ljudskih i prirodnih, mogli su kontrolirati sve tjesnace koji iz njega vode u vanjske kanale i obratno. Stoga je opravdano očekivati da će u bogatom fondu nalaza iz Nina iz epohe željeznog doba, izrađenih izvan Liburnije, biti i po koji primjerak koji je ovamo dospio kao trofej enonskih pirata.

Grčka pisana predaja relativno dosta rano, već krajem VI st. prije n. e., bilježi znatan interes za ovaj trakt jadranske obale. To su vijesti grčkih pisaca, logografa i mitografa, koji idu tragom grčkih priča i legendi što su se znatno ranije lokalizirale u sjevernom Jadranu, posebno priče o argonautima i o tzv. jantarskom putu. Već je Hekatej iz Mileta, logograf s kraja VI st. prije n. e., poznavao mnoge narode i plemena u sjevernom i srednjem Jadranu. Ovdje negdje blizu, valjda na proplancima Velebitskog gorja, sučelice otoku Pagu, smješta on pleme Mentorâ, koji s visova promatraju lađe u kanalu i kontroliraju plovidbu.[7] Po njima je nazvana grupa otoka *(Mentorides)*, kojoj je,

[3] Klasične su inspiracije npr. »pločaste fibule« iz Liburnije; upor. Š. Batović, Plattenfibel aus Kroatien, Germania 36, 3—4 (1958); Isti, Radovi Instituta JAZU u Zadru IV—V (1959), str. 425—452 i VI—VII (1960) str. 393—421.

[4] Š. Batović, Arheološki vestnik Ljubljana VI 2 (1955) str. 242 i d; Isti, Archaeologia Iugoslavica VI (1965) str. 64; R. Drechsler Bižić, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3. S. III (1968) str. 41 i d; Ista, Arheološki radovi i rasprave (odsada Arh. radovi) II (1962) str. 295.

[5] O dominaciji Liburna na Jadranu upor. M. Suić, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (odsada Vjesn. dal.) LV (1953) str. 72 i d.

[6] V. Brunelli, Storia di Zara I, Venecija 1913. (odsada Brunelli, Storia) str. 86 i s.

[7] Hekatej kod Stj. Bizantinca: Μέντορες, ἔθνος πρὸς τοῖς Λιβυρνίς, F. Jacoby, Die Fragmente der griech. Historiker I fg. 94. O kontroli plovidbe po Planinskom kanalu podatke donosi Ps. Aristotel, de mirabil. auscult. gl. 104 (u prijevodu): »između Mentoridske i Istrijanske zemlje nalazi se planina zvana Albion (sc. Velebit), koja ima visoko brdo; kad se Mentori,

kako kasniji pisci potvrđuju, pripadao i otok Pag.[8] Isti pisac spominje i narod s nazivom ἡμίονοι (Hemionoi — polumagarci, mazgovi), koje oko sto i pedeset godina kasnije opet bilježi i jedna Periplus anonimnog pisca iz sredine IV st. prije n. e., tzv. Pseudo Skilakov Periplus.[9] Nije isključeno da se u ovom obliku, nesumnjivo iskvarenom u rukopisu (kao što su odreda iskvareni i ostali nazivi gradova Liburna), krije ime za stanovnike tadašnje Enone, Koruptela ἡμίονοι mogla bi se homofonijom najviše približiti nazivu stanovnika grada Enone (Αἶνωοι od Ἡμίονοι), koje Periplus nabraja s ostalim gradovima (Πόλεις) tadašnje Liburnije.[10]

Ime mjesta *Aenona* veoma je starog podrijetla. Po dočetku *-ona* veže se uz brojne toponimije s ilirskog i izvanilirskog područja. U samoj Liburniji ima nekoliko imena mjesta tog tipa, kao što su: *Flanona* (Plomin), *Albona* (Labin), *Blandona* (kod Biograda na moru), *Arauzona* (kod Vranskog jezera), *Scardona* (Skradin), a izvan Liburnije, u Panoniji npr. *Emona* (Ljubljana), u srednjoj i u južnoj Dalmaciji *Salona* (Solin), *Narona* (Vid kod Metlovića) i dr. Međutim, imena mjesta s istim dočetkom javljaju se i u susjednoj Italiji, osobito na području što su ga zapremali stari Etruščani. Ovakve balkansko-italske podudarnosti s imenima mjesta treba zahvaliti ne etničkim srodnostima, nego većoj ili manjoj ujednačenosti predetničkog supstrata s jedne i s druge strane jadranskih obala, pa nas već sama ta činjenica vodi k zaključku da su ta imena nastala veoma rano, prije završetka etnogeneze naroda uz jadranske obale.[11] Hrvatski naziv N i n nastao je od antičkog oblika *Aenona*, u grčkom jeziku Αἰννῶνα, kako donosi geograf Klaudije Ptolomej.[12] Početni diftong *Ae-* (grčki Αι -) bio je shvaćen vjerojatno još u ranom romanskom periodu kao prefiks (prijedlog) pa je stoga otpao, slično kao u imenu grada *Acruvium* (Grbalj kod Kotora) ili *Agrigentum* (Girgenti) i sl.[13] Oblik bez tog prefiksa prvi

koji žive na Jadranu, popnu na to brdo, promatraju, kako se čini, brodove koji uplovljuju u More.« Upor. i A. Mayer, De Iapodibus populo illyrico Celtis commixto, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940, str. 196.

[8] Pored Hekateja v. Psedo Skimno: Μέντορες ὑπὲρ τοὺς Ἴστρους (»Mentori poviše Istra«; poviše, jer su se nalazili istočno od njih); Apoll. Rhod. IV 551: Μέντορες ; Plin. n. h. III 139 (Mentori kao dio liburnskog naroda).

[9] Ps. Skilakov Periplus pogl. 21: ... ἐν δὲ τούτῳ τῷ ἔθνει πόλεις εἰσὶ παρὰ θάλλατταν· λίας, ἴδασσα.... ἡμίονοι...

[10] M. Suić, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 306. (1955) str. 154.

[11] Predilirsko u tom smislu, što potječe iz vremena prije konačnog formiranja ilirskih etničkih skupina krajem I milenija prije n. e. O tumačenju terminologije upor. A. Benac, Prediliri, Protoiliri i Prailiri, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Sarajevo 1964, str. 59 i d.

[12] Plin. III *Aenona;* Ptol. II 16, 2 Αἰνῶνα ; Geogr. Rav. V 14 *Enona,* IV 22 *Elona.*

[13] A. Mayer, Studije iz toponomastike provincije Dalmacije, Vjesn. dalm. L (1928—29) str. 89: *(Acruvium* [*a-Cruvium*] Grbalj; *Abravicio* [*a Bravicio*] a Bravizzo i dr.).

donosi Konstantin Porfirogenit sredinom X st. kao *Nona* (Νόνα).[14] U hrvatskom jezičnom krugu ime je prešlo u muški rod, kao u nazivima Solin od *Salona*, Labin od *Albona* i dr., a sufiks *-ona*, kao i u onima maločas navedenima, u *-in*.[15] Prema tome može se, ukratko, zaključiti da svoje ime Nin povlači iz davnih prahistorijskih vremena, kroz liburnski, rimski, romanski i starohrvatski jezični medij, sve do dana današnjega.

II. Dolazak pod rimsku vlast

Nemoguće je tačno s godinom datirati dolazak Enone pod rimsku vlast. Nema sumnje da je ona i u tome slijedila opću sudbinu Liburna. Pošto su bili pokoreni susjedni Histri, a osobito nakon prvih ratova što su ih Rimljani vodili s Japodima, ovaj je dio obale bio de fakto u vlasti Rima, iako provincija još nije bila posve organizirana, sve do prokonzulata Julija Cezara.[16] Događaji za građanskih ratova što su se zbili u ovim stranama pod kraj republike govore da su Liburni bili ili pasivni promatrači ili učesnici na strani Rima, bilo za rimskog vojevanja protiv Dalmata, bilo u operacijama na moru za građanskog rata između Cezara i Pompeja, bilo napokon u zadnjem obračunu između Antonija i Oktavijana. U poznatom ustanku što su ga digli Dalmati i panonska plemena (tzv. Batonijanski rat) od 6. do 9. god. n. e. Liburni opet nisu na strani ustanika. Naprotiv, čini se da su neki od njih sudjelovali na strani Rima. To bi se moglo reći i za pojedine stanovnike tadašnje Enone, ukoliko je tačna naša pretpostavka da je onaj Gaj Julije Etor, koji se borio u redovima budućeg cara Tiberija i stekao od njega priznanje i odlikovanja, bio iz toga grada.[17] Vjerojatno je u svakom slučaju da se i ne može govoriti o nekoj nasilnoj pacifikaciji Liburna i stanovnika Enone, već prvenstveno o postepenom urastanju čitava naroda i stanovnika ovoga kraja u rimsku sferu. Rezultati istraživanja i arheološki nalazi mogu samo djelomično ilustrirati taj proces. Oni pokazuju da su stanovnici ovoga grada veoma rano i u relativno kratkom vremenskom razmaku prihvatili mnoge kulturne inovacije što ih rimska vlast nosi sa sobom. U liburnskoj nekropoli što ju je L.

[14] De adm. Imperio gl. 30 i 31: ἡ Νόνα.

[15] O sufiksu *-ona* upor. P. Skok, La toponymie et la question du substrat et du superstrat, Actes et memoires du premier Congres international de toponymie et d'anthroponymie, Pariz 1938. Isti, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I, Zagreb 1950, str. 157.

[16] Upor. M. Suić, O municipalitetu antičke Salone, Vjesn. dalm. LX (1958) str. 33 i d.

[17] Natpis je bio nađen u Nadinu *(Nedinum)*, ali na temelju onomastičkih pojava, tipičnih za pripadnike Enone, skloni smo pretpostavci da je osoba iz CIL III 3151 bila građanin Enone. Na to bi ukazivao i tribus: *Neditae* su bili upisani u *tribus Claudia* (W. Kubitschek, Imperium Romanum tributim discriptum, Beč 1889, str. 113), a Enona, kako će se vidjeti, u *tribus Sergia*, u koju je bio upisan i naš vojnik.

Jelić istražio prije prvog svjetskog rata uočene su pri reviziji iskapanja, vršenoj 1954. godine, uz grobove koji su imali tipično liburnske zgrčene kosture (tzv. Kistengraber) i grobove s pruženim kosturima (bez grobne rake), i pojave spaljivanja, inače nepoznatog predrimskim Liburnima, s mjestom za spaljivanje leša *(ustrinum)*, što je bez sumnje vjesnik novih ideja i direktnih utjecaja što dolaze s novom vlašću. Grobovi iz kraja I st. prije n. e., kao i oni iz I, II i III st. n. e., mahom su incineratorski, što je bez sumnje posljedica prihvaćanja utjecaja izvana. Ne treba ni spominjati da je kulturni inventar iz tih grobova odreda predstavljen produktima nastalim u rimskom kulturnom krugu.

Međutim, bilo bi pogrešno i protivno rezultatima dosadašnjih istraživanja zaključivati da je nastupom rimske vlasti Enona postala rimskim gradom, odnosno gradom s rimskim ili romaniziranim stanovništvom. Baš naprotiv, ona pruža lijep primjer uklapanja jedne autohtone zajednice u sistem rimske municipalne organizacije, koja postepeno prihvaća vanjske forme, ali dugo čuva svoje domaće epihorsko obilježje. Naime, i prije dolaska pod rimsku vlast Enona je imala ulogu centra jedne više ili manje prostrane teritorijalne zajednice, sastavljene od domaćeg liburnskog stanovništva. Takve zajednice počinju se formirati veoma rano, a već negdje u VI st. prije n. e. dobivaju svoje konture, kad već gotovo sasvim iščezavaju zajednice vezane krvnim srodstvom i kad se stanovništvo počinje grupirati na teritorijalnoj osnovi, oko jednog centra, s domaćom aristokracijom na čelu. Ti i takvi centri time ipso fakto počinju stjecati izvjesne atribute grada, sa specifičnim sadržajima, po kojima se sve više diferenciraju od naselja čisto seoskog tipa. Navedeni Periplus iz sredine IV st. prije n. e. spominje niz gradova (Πόλεις) u Liburna,[18] među kojima smo skloni prepoznati i ime tadašnjeg Nina, odnosno njegovih stanovnika. Ali, to nisu bili samo oni nastanjeni u gradu-centru: to su pripadnici čitave zajednice, na čitavu njezinu teritoriju,[19] slično kao i u grčkom polisu, a Pseudo Skilak i naziva te zajednice Πόλεις. Sam grad bio je njihov upravni, ekonomski i kulturni centar. To je bila i *Aenona* za svoje pripadnike kad je došla pod rimsku vlast. Takve zajednice rimski pisci nazivaju *civitas*. Liburnske zajednice *(civitates Liburniae)* spominje Plinije[20] i

[18] U Periplu (gl. 21) se nazivaju πόλεις, što treba prevesti, kako smo na drugom mjestu iznijeli (Rad JAZU 306, str. 152), s latinskim *civitas*, jer se tu zapravo donose etnici izvedeni od imena mjesta u nom. pl. kao i pretpostavljeni Λῆμνοι.

[19] Upor. bilj. 106.

[20] Plin. III 139: *conventum Scardonitanum petunt Iapudes et Liburnorum civitates XIIII*, ali od tih *civitates* nabraja samo nekoje: *Lacinienses, Stulpinos ,Burnistas, Olbonenses;* Enonu ne spominje, ali je svakako treba pribrojiti u onih četrnaest zajednica.

[21] CIL III 2800 spominje augustalske flamine liburnskih općina *(civitates Liburniae)*. Upor. K. Patsch, Wissenschaftl. Mittheil. aus Bosnien und Hercegovina V, str. 218; M. Suić, Vjesn. dalm. LIII (1950—51) str. 85.

kaže da ih je bilo četrnaest, a isto tako i natpis koji se odnosi na službeni kult što se vršio u središtu juridičkog konventa, u Skardoni.[21] Nema sumnje da je jedna od njih bila i *Aenona.*

Pitanje je, kada je i na koji način Enona stekla svoje municipalno uređenje i građansko pravo (civitet). Proučavanje izvora — pisane tradicije i osobito epigrafskih spomenika — navodi na zaključak da je ona u relativno dosta kratkom procesu doživjela transformaciju iz jedne peregrinske zajednice *(civitas peregrinorum)* u municipij rimskih građana, od zadnjih decenija I st. prije n. e. do prvih decenija I st. n. e., kad su svi njezini pripadnici slobodna staleža dobili rimsko građansko pravo.

Od pisanih izvora valja navesti podatke što ih pruža djelo Plinija Starijeg, za Enonu važne u negativnom i u afirmativnom smislu. Na jednom mjestu (III 130) on navodi gradove koji potpadaju pod desetu regiju Italije *(X regio Italiae)* i među njima i neke liburnske gradove: *dein, quos scrupulosius dicere non attineat, Alutrenses, Asseriates, Flamonienses Vanienses et alii cognomine Culici, Foroiulienses cognomine Transpadani, Foretani, Nedinates, Quaqueni, Tarvisani, Togienses, Varvari.* Kako se vidi, gradovi što ih je Plinije smjestio, poredane alfabetskim redom, u desetu regiju Italije, dijelom su iz uže Liburnije, i to je izazvalo mnoge rasprave koje do danas nisu okončane.[22] S područja Ravnih kotara i Bukovice navode se *Nedinates* (stanovnici grada *Nedinum,* danas Nadin, inače u natpisima *Neditae) Asseriates* (stanovnici grada *Asseria,* danas Podgrađe kod Benkovca) i *Varvari* (stanovnici grada *Varvaria,* danas Bribir). Dakle, tu nema Enone. Ali, kako će se domala vidjeti, iako je Plinije u ovom katalogu ne spominje, podatak iz jednog ninskog natpisa poslužit će kao važan element i argument u raspravljanju o problemu, da li je Liburnija, ili neki njezin dio, bila, bar neko vrijeme, u sastavu Italije. U svakom slučaju ako su to bili *Asseria, Nedinum* i *Varvaria,* logično je da je istu sudbinu dijelila i *Aenona,* bez obzira što je Plinije na ovom mjestu ne spominje. Drugi podatak iz djela istog pisca odnosi se na zajednice koje su u svoje vrijeme stekle italsko građansko pravo *(ius Italicum).*[23] O tome Plinije kaže slijedeće (III 139): *Ius Italicum habent co conventu Alutae, Flanates a quibus sinus nominatur, Lopsi, Varvarini, immunesque Asseriates, et ex insulis Fertinates, Curictae* ... Dakle, nema Enone ni u popisu gradova kojima je bilo dodijeljeno italsko građansko pravo, što znači da početke municipalnog uređenja u Enoni ne treba tražiti u tom izvoru, za razliku od Asserijata i Varvarina koji su to pravo dobili i na tim tradicijama gradili svoju municipalnu konstituciju. Na trećem

[22] A. Degrassi, Il confine nord-orientale dell'Italia romana, Bern 1954. (odsada Degrassi, Il confine) str. 99, bilj. 32.

[23] W. Kubitschek, Strena Buliciana, Split—Zagreb 1924, str. 209 i d; R. Thomsen, The Italic Regions, 1947, str. 27 i d; Degrassi, Il confine str. 96 gdje je ostala liter.: M. Suić, Diadora 2. (1962) str. 186 i d.

mjestu u istom djelu spominje se *Aenona* u nizu liburnskih gradova uz morsku obalu (III 140): *Cetero per oram oppida a Nesactio Alvona, Flanona, Tarsatica, Senia, Lopsica, Ortoplinia, Vegium, Argyruntum, Corinium, Aenona, civitas Pasini... Rursus in continente colonia Iader* ... Kako se vidi, Plinije na ovom mjestu stavlja Enonu u isti plan s drugim naseljima uz more, kao što su bili npr. *Senia* (Senj), *Lopsica* (Jurjevo), *Ortopla* (Stinica), *Vegium* (kod današnjeg Karlobaga), *Argyruntum* (Starigrad pod Velebitom), *Corinium* (Karin). Sve su to bila *oppida*, to znači gradovi u užem smislu riječi. Jamačno je da to nisu bila *oppida civium Romanorum*, jer bi ih Plinije bez sumnje kao takve označio, kao što je to učinio za odgovarajuće gradove na području salonitanskog juridičkog konventa, gdje su takav status imali, kako isti pisac navodi, *Issa* (Vis) i *Tragurium* (Trogir),[24] a u naronitanskom njih mnogo više. Uostalom sam je Plinije na drugom mjestu naveo da je *Lopsica* imala *ius Italicum*, pa je ne bi mogao ovdje ponovo spomenuti kao *oppidum c. R.* da je htio dati definiciju i karakter municipaliteta. S druge strane za neke od gradova što ih nabraja, npr. *Vegium* ili *Corinium*, teško je uopće dokazati da su imali i kasnije karakter rimskog municipija, jer su dugo sačuvali izraziti peregrinski karakter. Prema tome valja zaključiti da je Plinije ovdje samo htio nabrojiti značajnija naselja uz more, koja su u većoj ili manjoj mjeri imala atribute opiduma, to jest utvrđenog naselja, bez obzira na municipalni status. To vrijedi i za Enonu. Ali, to ne znači da Enona u vrijeme kad je Plinije pisao svoje djelo nije već bila de fakto zajednica s rimskim građanskim pravom. Naime, on je sastavljajući svoje djelo koristio izvore iz starijih vremena,[25] pretežno Augustovih, pa se i podaci što ih ovdje donosi odnose na to vrijeme. Sedamdesetih godina I st. n. e., kad je Plinije dovršio svoju *Naturalis historia*, Enona je već imala iza sebe lijepih tradicija municipalnog života, kao zajednica građana s rimskim civitetom.

III. Municipalno uređenje

Forme municipalnog uređenja po tipu rimskog municipaliteta Enona je usvajala postepeno, dok se nije u potpunosti izjednačila s municipalitetima istog ranga u provinciji. Radi se i ovdje, kao i u nekim drugim zajednicama s ilirskog teritorija, o prerastanju jedne peregrinske zajednice *(civitas peregrinorum)* u pravi municipalitet. Za to su bili zainteresirani sami članovi te zajednice, posebno njihova aristokracija, koja je redovito i na drugim poljima prednjačila u usvajanju vanjskih

[24] Plin. III 141 *Tragurium civium Romanorum;* III 152 *Issa civium Romanorum;* III 144 *oppida civium Romanorum Rhizinium, Acruium, Butuanum, Olcinium, Scodra.*

[25] Upor. M. Suić, Diadora 2. (1962) str. 184; E. Polaschek, Studi Aquileiesi, Aquileia 1953, str. 35 i d.

upliva. Transformacija je i ovdje vjerojatno izvršena na taj način da se ranije vijeće starijih uglednika iz domaćih krugova konstituiralo kao gradsko vijeće, u natpisima poznato kao vijeće dekuriona *(ordo decurionum)*, a raniji prvaci koji su bili na čelu autohtone zajednice dobili su naslov i funkciju duovira *(II viri iure dicundo)*.[26]

Enonski *ordo* spominje se nekoliko puta u natpisima. Posebno je zanimljiv spomenik što ga je podigao jedan član tog vijeća, imenom *Cinius Genialis* (CIL III 2969 = Dessau 3321), za zdravlje članova svog vijeća dekuriona i svojih građana: *pro salute ordinis sui et civium suorum*. Isto vijeće susreće se još jednom u natpisu posvećenom drugom patronu Enone, Luciju Volusiju Saturninu (CIL III 2976) u uobičajenoj formuli *d(ecreto) d(ecurionum)* na kraju natpisa, što znači da je spomenik bio podignut na temelju zaključka gradskog vijeća. Posebnu naučnu vrijednost ima natpis sa spomenika podignutog u čast prvog poznatog patrona Enone, Publija Silija.[27] Bio je nađen u crkvi sv. Ambroza, spominju ga već Cirijak Ankonitanski i Š. Ljubavac, a po njemu I. Lucius, Valerije de Ponte i drugi.[28] P. Silije bio je namjesnik provincije Ilirika (kasnije Dalmacije) u svojstvu prokonzula (Kas. Dion LIV 21, 1 i d.), dakle u vrijeme kad su provincijom upravljali prokonzuli, a to je bilo prije nego li je Ilirik postao carskom provincijom i imao na čelu carske legate *(legatus Augusti pro praetore)*.[29] Čitav natpis glasi (CIL III 2973—10017 = Dessan 899): *P(ublio) Silio / P(ubli) / f(ilio) pro co(n)s(uli) patron(o) / d(ecreto) d(ecurionum)*. Stanovnici Enone, slično kao i druge peregrinske zajednice, mnogo su držale do toga da imaju pokrovitelje i zaštitnike iz redova uglednih rimskih građana, koji će zastupati njihove interese u Rimu ili u središnjoj upravi provincije, i oni su, kako se vidi, izabrali za patrona upravo namjesnika u provinciji kojoj su i sami pripadali. Natpis je važan jer je uže datiran samim službovanjem Publija Silija, dakle s 16. god. prije n. e. Ali nema sumnje da je vijeće bilo ustanovljeno znatno prije, a isto tako da je već tada postojala i institucija duovirata u Enoni, tipična za municipalitete kasnijeg postanja, za razliku od onih koji su bili ranije formirani pa često imaju na čelu kvatuorvire umjesto duovira.[30] Kako je prije spomenuto, ovaj natpis ima veliku vrijednost kao argument u raspravljanju o tome da li je Liburnija bila neko vrijeme uklopljena

[26] Kao primjer prerastanja domaće zajednice u municipij upor. D. Rendić—Miočević, Priceps municipii Riditarum, Arh. radovi II (1962) str. 315 i d.

[27] Brunelli, Storia str. 101.

[28] CIL III str. 382.

[29] CIL III 2973—10017 (Dessau ILS 899).

[30] A. Degrassi, Sul duovirato nei municipi italici, Omagiu lui C. Daicoviciu 1960, str. 141 i d; M. Suić, Municipium Varvariae, Diadora 2. (1960—61) str. 185 i s.

u desetu regiju Italije. Pobijajući poznatu tezu W. Kubitscheka[31] koji je takvo mišljenje zastupao, R. Thomsen[32] se poziva upravo na ovaj natpis i ukazuje da je P. Silije, patron Enone, bio prokonzul provincije Ilirika, da je pod Ilirik potpadala i *Aenona*, a to znači da su potpadali i ostali centri Liburnije, pa prema tome nisu mogli biti u sastavu Italije.

Vrhovni magistrati Enone, duoviri, susreću se također nekoliko puta u natpisima. Tako u CIL III 2977: [.] *Appuleius P(ubli) f(ilius) Fronto, aed(ilis), II vir q(uin)q(uennalis).* Apulej Fronton bio je dakle član kolegija najvišeg magistrata, a posebnu počast predstavljala mu je okolnost da je tu funkciju obavljao u godini u kojoj se vršio *census* (svake pete godine), pa stoga i ističe u natpisu naslov *quinquennalis* (petogodišnji). Duovirat se spominje i u naslovima Gaja Julija Etora, vjerojatno građanina Enone, koji je bio odlikovan od cara Tiberija zbog sudjelovanja u delmatskom ratu (CIL III 3151): *C(aius) Iulius C(ai) f(ilius) Ser(gia) Aetor, aed(ilis), donatus ab Ti(berio) Caes(are) Aug(usti) f(ilio) Augusto torq(ue) maiore bello Delmatico ob honorem II viratus.* U ovom natpisu spominje se i edilitet, drugi magistrat u municipijima po rangu niži od duovirata. Vjerojatno je da ga je ovaj domorodac Gaj Julije Etor obnašao upravo u Enoni. Ista funkcija navodi se i u nizu naslova *(cursus honorum)* maločas spomenutog Apuleja Frontona (CIL III 2977), a onda opet u jednom drugom natpisu što ga je postavio Kvinto Bebije Zuprik (CIL III 14322[4]): *Q(uintus) Baebius* [.] *f(ilius) Zupric[us?], aedilis.* Usvajanjem vijeća dekuriona *(ordo decurionum)*, ediliteta i duovirata *(aedilis* i *II vir iure dicundo)* Enona je stekla sve prerogative municipalne samouprave. Po tome se s pravom naziva u jednom natpisu (CIL III 14322[4]) *res publica.*[33]

Stjecajem civiteta pripadnici enonske zajednice bili su upisani u jedan od rimskih tribusa. Natpisi ukazuju da su bili upisani u *tribus Sergia,* u koji su bili upisani i neki drugi gradovi antičke Liburnije, kao *Arba* (Rab), *Corinium* (Karin), *Scardona* (Skradin), *Senia* (Senj)

[31] W. Kubitschek je naime (Dalmatinische Notizen, Strena Buliciana str. 211 i d.), u pokušaju da protumači Plinijeve podatke (III 130) gdje navodi gradove desete regije Italije, a među njima i neke liburnske (npr. Varvariju), pretpostavio da je Liburnija neko vrijeme zaista bila u sastavu Italije.

[32] R. Thomsen, The Italic Regions str. 28 opravdano ukazuje, da je P. Silije bio prokonzul Ilirika (što pretpostavlja da je Ilirik bio provincijom) i da je Enona kojoj je on bio patron 16. god. prije n. e. bila na području te provincije, prema tome nije mogla biti u sastavu Italije. Logično je da to onda nisu mogli biti ni drugi gradovi Liburnije, pogotovo oni udaljeniji kao što je bila Varvarija što je Plinije spominje. Upor. i Degrassi, Il confine str. 99 bilj. 32.

[33] Tako se naziva *Salona* koja je bila kolonija (npr. CIL III 2108) kao i *Alveria, Alveriates* (današnji Dobropoljci, CIL III 9938) koja je bila zajednica domaćeg autohtonog stanovništva.

i *Iader* (Zadar).[34] Enonski tribus navodi se uz ime jednog domorodca u natpisu s jedne are, CIL III 14322[3]: ... *Curtic*[*us*] *Ser(gia tribu)* ... *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*; dalje, opet uz ime jednog pripadnika enonske zajednice, CIL III 14322[10]): *T(ito) Iulio* [.] *f(ilio) Ser(gia tribu) Caro*; uz ime već spomenutog Gaja Julija Etora koji se borio u delmatskom ratu (CIL III 3151) i napokon u onomastičkoj formuli građanina Enone sa svježim civitetom i s tipično liburnsko-enonskim kognomenima: *C(aius) Iulius C(ai)f(ilius) Ser(gia tribu) Curticus Aetor* (VAHD LII 1950, str. 33), a možda i u manjkavu natpisu u VAHD LIV 1952, str. 208, 5. Prema tome ne može biti sumnje da je *Aenona* bila upisana u ovaj tribus. Karakteristično je ipak da se pripadnost tribusu samo jedanput spominje uz titulu gradskog magistrata (CIL III 3151), edila i duovira, što bi također moglo ukazivati na peregrinsko podrijetlo enonskog municipaliteta. Ovaj posljednji natpis potječe iz vremena vladavine cara Tiberija (14. do 37. god. n. e.) pa je veoma vjerojatno da je od tog vladara *Aenona* dobila građansko pravo *(civitas)*. Istina je da bi to mogao biti i car August (31. prije n. e. do 14. god. n. e.), jer su mnogi municipaliteti kojima je on udijelio građansko pravo bili upisani u Sergijevski tribus *(Arba, Senia* i dr.).[35] Ali s druge strane ne treba smetnuti s uma da su u isti tribus bili upisani npr. i municipiji koji su stekli civitet znatno kasnije, kao *Tarsatica* i *Scardona*, obje za Flavijevaca.[36] Stjecanjem civiteta svi slobodni pripadnici određene zajednice dobivaju u svojoj tročlanoj onomastičkoj formuli obično prezime *(praenomen)* i gentilno ime *(nomen)* od vladara koji im je to pravo udijelio. Odatle znatan broj domorodaca iz Enone koji imaju gentilicij *Iulius, Iulia.* Ali, *Iulius* je nakon adopcije od strane Augusta bio i car Tiberije, pa je moguće da *Iulii* iz Enone nose taj gentilicij po njemu, a ne po Augustu. Natpisi pokazuju da je enonska zajednica imala nekih posebnih odnosa s tim carem, kao CIL III 2972: *Ti(berius) Caesar divi Augusti f(ilius) Augustus, pont(ifex) max(imus), imp(erator), trib(unicia) potest(ate) XVIII, co(n)s(ul) desig(natus) tert(ium)*, ili drugi natpis posvećen istom vladaru: *Ti(berius) Caesar divi Aug(usti) f(ilius) Augustus, imp(erator), pontif(ex) max(imus),*

[34] W. Kubitschek, Imperium Romanum tributim discriptum: *Iader* str. 234, *Arba* str. 233, *Corinium* str. 233, *Scardona* str. 234. M. Pavan, Ricerche sulla provincia Romana di Dalmazia, Venecija 1958. (odsada Pavan, Ricerche) str. 13, pozivajući se na CIL III 14322[3], smatra da je ova tribus za Enonu »supposta«, ali bez temelja. Upor. i CIL III 14322[10]: *T. Iulio, ... f. Ser(gia) Caro.*

[35] Upor. CIL III str. 397 i 387; K. Patsch, Lika in römischer Zeit, str. 95; Fluss u Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft (odsada RE) II—A (1923) col. 1460.

[36] W. Kubitschek, De Romanarum tribuum origine ac propagatione, Beč 1882, str. 204; Isti, Imperium Romanum tributim discriptum str. 234; upor. CIL III str. 365; A. Degrassi, Il confine str. 102—106. Za Tarsatiku upor. drugačije mišljenje u G. Alföldy, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest 1965. (odsada Alföldy, Bevölkerung) str. 90 bilj. 50.

trib(unicia) pot(estate) XXXVI, ded(icatum) L(ucio) Volusio Saturnin(o) leg(ato) pro pr(aetore). Jedan drugi natpis, sličnih epigrafskih odlika, također iz Nina, posvećen je Druzu, sinu Germanikovu, Tiberijevu nećaku i Augustovu pranećaku, dakle iz iste familije kojoj je pripadao i Tiberije: *Druso Caesari, German(ici) Caesaris f(ilio), Ti(berii) Caesaris n(epoti), divi Aug(usti) pro(nepoti)* ...[37] Bit će stoga na mjestu zaključak da je Enona kao peregrinska *civitas* već krajem republike i u prvim godinama principata bila konstituirana u samoupravnu zajednicu ugledom na rimski municipij, a da je dodjela građanskog prava od strane vladara Julijevca (radije Tiberija nego li Augusta) predstavljala zapravo sankcioniranje posljedica procesa koji je već bio daleko odmakao.

Vjerojatno nije bez značenja činjenica da je Enona izabrala za svog drugog poznatog patrona opet jednog namjesnika provincije Ilirika, maločas u natpisu spomenutog Lucija Volusija Saturnina, koji je bio četvrti po redu *legatus Augusti pro praetore* nakon što je Ilirik za Augusta postao carskom provincijom. On je bio namjesnik u Iliriku, sa sjedištem u glavnom gradu provincije Saloni, od 34. do 40.(?) god. n. e.,[38] dakle tri godine za vladavine cara Tiberija i tri godine za vladavine njegova nasljednika Kaligule (37. do 41. god. n. e.). To su poznati natpisi o ovoj istaknutoj ličnosti rimskog političkog života, koja je doživjela duboku starost od 93 godine i kojoj je strogi i kritični Tacit posvetio nekoliko toplih riječi.[39] Plinije ističe njegovu vitalnost i donosi da je u svojoj 62. godini života postao otac (VII 62). Pored naprijed navedenog natpisa, gdje se ovaj namjesnik navodi na kraju nakon posvete caru Tiberiju, u Ninu su nađena tri druga natpisa posvećena ovom legatu, od kojih dva izričito navode da je bio patron Enone. Navest ćemo sva tri. CIL III 2975 (= Dessau 923): *L(ucio) Volusio [L(uci) f(ilio)] Saturni[no] co(n)s(uli), auguri, [sodali] August(ali), s[odali] Titio, leg(ato) divi Aug[usti), leg (ato] Ti(berii) C[aesaris divi Aug]usti f(ilii), [pa]trono.* Drugi natpis slična sadržaja glasi (CIL III 2976): *[L(ucio) Volusio L(uci) f(ilio) Saturnino... leg(ato) pr(o) pr(aetore) divi Augusti, leg(ato) pr(o) pr(aetore) Ti(berii) Caesaris Aug(usti) et*

[37] Nin str. 39 i Tab. XX 2.

[38] Mišljenje da je *Eenona* stekla civitet za Augusta zastupaju npr. M. Pavan, Ricerche str. 13; Alföldy, Bevölkerung str. 77 i dr. O namjesniku Luciju Volusiju Saturninu upor. A. Jagenteufel, Die Statthalter der Römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung XII Beč 1958. col. 20 i s. Legat je bio za Tiberija i Kaligule, a patron Enone bio je i kad je nakon toga u Rimu obavljao funkciju gradskog prefekta, sve do svoje smrti u 93. godini života (55. g. n. e.). Upor. i G. Vitucci, Ricerche sulla Praefectura Urbi, Rim 1956, str. 114; M. Pavan, Richerche str. 13. Upor. i Th. Mommsen, CIL III str. 381.

[39] Tac. ann. XIII 30: *At L. Volusius egregia fama concessit, cui tres et nonaginta anni spatium vivendi praecipuaeque opes bonis artibus, inoffensa tot imperatorum amicitia fuit.*

C(ai)] *Caesaris Au[g(usti) Germ(anici)], praefecto urbis, patrono, d(ecreto) d(ecurionum).* Iz ovog drugog natpisa se vidi da je L. Volusije Saturnin bio patron Enone i kasnije, pošto je napustio položaj namjesnika u Iliriku, kad je u Rimu obavljao važnu funkciju urbanog prefekta, što je bilo od ne male važnosti za interese zajednice kojoj je bio zaštitnikom, pogotovo ako se uzme u obzir da je tu funkciju vršio sve do 55. godine n. e.,[40] dakle za čitave vladavine cara Klaudija (41. do 54. god. n. e.) i u prvim godinama vladavine cara Nerona (54. do 68. g.). Kako se misli, iz Nina potječe[41] još jedan natpis podignut u čast ovom namjesniku, danas u Veneciji, CIL III 2974 (= Dessau 923 a): *L(ucio) Volusio [L(ucii) f(ilio) Saturnino], co(n)s(uli), aug(uri) so[dali Augustali], sodali Titio [leg(ato) pr(o) pr(aetore) divi Aug(usti)], leg(ato) pro(aetore) Ti(berii) C[aesaris Augusti].*

Već sama ta činjenica da su ovoj ličnosti pripadnici stare enonske zajednice podigli tri javna spomenika govori za to da ih je ovaj legat i prefekt Rima veoma zadužio. Neće biti daleko od istine ako zaključimo da su oni njegovim posredovanjem za vrijeme vladavine cara Tiberija dobili građansko pravo.

IV. Službeni, domaći i orijentalni kultovi

Uz municipalni život usko je vezan kult, posebno onaj službeni, odnosno državni, koji se javno obavljao, a sastojao se ponajviše u štovanju glavnih rimskih božanstava i careva nakon njihove smrti. U natpisima nađenim u Ninu ima potvrda o štovanju bogova iz državnog rimskog panteona, kao što je bio prvi član rimske kapitolinske trijade, Jupiter Predobri Najveći *(Iupiter Optimus Maximus),* kome je bio posvećen zavjetni spomenik (VAHD LIII 1950/51, str. 234, 2) nađen u Ninu poslije drugog svjetskog rata. Već otprije je bio poznat natpis posvećen starom rimskom božanstvu Janu *(Ianus,* CIL III 2969 = Dessau 3321), a isto tako i zavjetni spomenik posvećen Neptunu i Diani (CIL III 2970), koji doduše pripadaju starom tradicionalnom rimskom kultu, ali bi se na ovom terenu, slično kao što je to bilo i kod susjednih Japoda, mogla kriti i lokalna božanstva u rimskoj interpretaciji.[42] Istom krugu trebalo bi pripisati i kult Venere *(Venus Augusta,* CIL

[40] Plin. VII 62.

[41] CIL III 2974 (Dessau 923a); A. Jagenteufel, sp. dj. col. 17.

[42] Božica *Thana* s žrtvenika nađenog u Topuskom; upor. B. Saria RE Suppl. VII (1940) col. 1352; A. Mayer, Glotta 31 (1951) str. 235 i d; Isti, Die Sprache der alten Illyrier I, Beč 1957. (odsada Mayer, Illyr. Sprache) str. 336; H. Krahe, Die Sprache der Illyrier I, Wiesbaden 1955. (odsada Krahe, Die Sprache) str. 86 ukazuje ipak na poteškoće da se ilirska Thana dovodi u vezu s Dijanom.

III 2971) kad kult te božice ne bi baš ovdje u Enoni imao, kako će se vidjeti, izrazito epihorski karakter. Napokon, u Ninu se javlja i kult Vulkana *(Volcano sacrum,* VAHD LIV 1952, str. 208, 7).

U vezi s njegovanjem tih službenih kultova je bez sumnje i titula *pontifex,* koja se nalazi na vrhu karijere već spomenutog Apuleja Frontona, enonskog edila i duovira (CIL III 2977 = 10018). Da se i ovdje prakticirao službeni municipalni kult, koji je imao i važno političko značenje, jer je ujedno predstavljao i najviši izraz građanske lojalnosti, svjedoči i postojanje poznatog kolegija sevira Augustala. U ninskom natpisu CIL III 2978 spominje se neki *C(aius) Tullius Ursio* s naslovom *IIIIII vir Aug(ustalis).* Njegov kognomen *Ursio* indicira na libertinsko podrijetlo, a poznato je da su se i u drugim municipalitetima provincije Dalmacije seviri Augustali većinom i regrutirali iz tog staleža.[43] Pored ovih svećenika i kolegija vjerojatno je i *Aenona* imala svoje *flamines,* slično kao i nedaleka *Asseria,*[44] koji su njegovali kult carske osobe, a isto tako i svoje *sacerdotes,* bilo one *ad aram divi Augusti,*[45] bilo one vezane uz domaće i orijentalne kultove, tako dobro predstavljene u epigrafskim spomenicima nađenim u Ninu.

Kao malo gdje na tlu antičke Liburnije, u staroj Enoni se očituje veoma snažan epihorski karakter zajednice upravo u njegovanju domaćih, čisto lokalnih kultova. Među njima posebno mjesto zauzima kult božice Anzotike, koja se jedanput javlja i u rimskoj interpretaciji *(interpretatio Romana)* s nazivom *Venus Anzotica.* Dva natpisa nađena u Ninu svjedoče o postojanju a ujedno i o aktualnosti tog kulta u ovoj zajednici. U jednom božanstvo se javlja samo s domaćim imenom: *T(itus) Appuleius T(iti) L(ucii) l(ibertus) Antigonus, Anzoticae v(otum) s(olvit)* (Année épigraph. 1938, 31). U drugom natpisu (année épigr. 1940), također iz Nina, donosi se i rimska interpretacija enonske Anzotike kao Venere. Nema sumnje da se radi o domaćem imenu i domaćem božanstvu. Sam naziv *Anzotica,* s glasom *z* dosta čestim na širem ilirskom jezičnom području,[46] a osobito po svom dočetku *-ica,* kao u imenu jednog drugog liburnskog ženskog božanstva *(Iutossica*[47] iz Albone, CIL III 10074; upor. i lično ime iz Enone: *Curticus)* ima posve domaću fizionomiju. Mramorna statua te božice,[48] nađena na rtu koji sa sjeverozapadne strane zatvara ninsku luku, pruža neobično za-

[43] I u kolonijama, npr. u Jaderu CIL III 2921. 2929 i dr; u Saloni CIL III 2095—2109.

[44] *flamen divi Claudii,* Jahreshefte d. Österreich. archäol. Inst. XI (1908) Bbl. col. 70.

[45] U Jaderu Vjesn. dalm. LIII (1950—51) str. 240; u Skardoni CIL III 2810 (Dessau 7157) i dr.

[46] O toj glasovnoj pojavi Ž. Raknić, Diadora 3. (1965) str. 81.

[47] H. Krahe, Die Sprache str. 80; o sufiksu -iko u tvorbi ilirskih gentilnih imena str. 78; Pokušaj etimologije daje Mayer, Illyr. Sprache str. 47.

[48] M. Abramić, Bericht über den VI Internat. Kongress ür Archäologie, Berlin 1940, str. 174 i d. Upor. Notizie degli scavi 1936, str. 481; E. Galli, Athenaeum N. S. 17 (1939) str. 50 i d.

nimljive i važne ikonografske momente, koji omogućuju da se značenje i sadržaj tog kulta bolje rasvijetle. Etimologija samog imena Anzotika nije nam poznata, ali je posve razumljivo da je samo njezino ime u jeziku domaćeg stanovništva imalo značenje koje je bilo u najužoj vezi s njezinim atributima u kultu. Ima mjesta za zaključak da je ona u staroj predrimskoj enonskoj zajednici imala ulogu glavnog božanstva i da je, čuvanjem tradicije koja je najotpornija upravo na ovom području duhovne kulture, takvu ulogu sačuvala i u rimsko doba. To nije usamljen slučaj na teritoriju liburnskog naroda. Ženska domaća božanstva dosta su česta u pojedinim zajednicama Liburnije, kao npr. *Ica* u Flanoni (CIL III 3031), *Iria* u Alboni (CIL III 3032 i 3033), *Latra* u Nedinu (CIL III 2857—2859), *Iutossica* u Alboni (CIL III 10074) i dr.[49] Ta pojava, već po svom kvantitetu, ne može biti plod slučaja i traži objašnjenje. Predilekcija i preponderancija ženskih domaćih božanstava u Liburna bez sumnje je u vezi s njihovim shvaćanjima i društvenim institucijama koje vuku svoje podrijetlo iz dalekih predrimskih vremena, kako je višekrat istaknuto. Posebno je to u vezi s položajem žene u liburnskom društvu. O tome pruža podatke već spomenuti Pseudo Skilakov Periplus, u kome se, u poglavlju posvećenom Liburnima i njihovoj zemlji, govori da Liburnima vladaju žene, da su one slobodne od svojih muževa i da održavaju seksualne odnose sa svojim robovima i sa strancima.[50] Tu su pojavu uočili vjerojatno još stari grčki logografi s kraja VI st. prije n. e., pa zato i spominje Hekatej one Hemione u ovom kraju. Klasične Grke tog vremena ova je pojava zacijelo nemalo šokirala, jer se ona protivi svim grčkim shvaćanjima o ženi i o njezinoj ulozi u obitelji i u društvu. Još plastičnije je prikazao te odnose u Liburna Nikola iz Damaska, koji piše da su žene u Liburna zajedničke, da djecu odgajaju do navršene pete godine života i da ih zatim predaju očevima, a očinstvo se dokazuje na temelju sličnosti djeteta s ocem![51] Neki su historičari posumnjali u istini-

[49] *Latra (Nedinum)* CIL III 2857—2859; *Ica (Flanona, Pola)* CIL III 3031 i Radovi Instituta JAZU Zadar II (1965) bilj. 34; *Iutossica (Albona)* CIL 10074; *Sentona (Tarsatica)* CIL III 3026, *(Albona)* 10075.10076 i *(Flanona)* Not. d. scavi 1928, str. 405.

[50] Pseudo Skilak gl. 21 (K. Müller, Geographi Graeci minores str. 27): οὗτοι γυναικοκρατοῦνται, καὶ εἰσὶν αἱ γυναῖκες ἀνδρῶν ἐλεύθερ[αι], μίσγονται δὲ τοῖς ἑαυτῶν δούλοις καὶ τοῖς πλησιογώροις ἀνδράσσι.
U prijevodu: »ovima vladaju žene, a one su slobodne od muškaraca i pare se sa svojim robovima i ljudima iz susjedstva.«

[51] Nic. Damasc. u Jann. Stob. Anth. IV 2 [Περὶ νόμων καὶ ἐθῶν] = = F. Jacoby, Fragm. der Gr. Histor. II A, 103d (111) str. 384: Λιβύρνιοι κοινὰς τὰς γυναῖκας ἔχουσι καὶ τὰ τέκνα ἐν κοινῷ τρέφουσι μέχρι ἐτῶν πέντε· εἶτα τῷ ἕκτῳ τῶν ἐνέγκαντες ἅπαντα τὰ παιδία τὰς ὁμοιότητας πρὸς τοὺς ἄνδρας εἰκάζουσι καὶ ἑκάστῳ τὸν ὅμοιον. ἀποδιδόασι πατρί. ἀπ' ἧς δ' ἂν ἀπολάβῃ τὸ παιδίον, ἕκαστος υἱὸν ὑπολαμβάνει.
U prijevodu: »Liburnima su žene zajedničke, u zajednici othranjuju djecu do pete godine. Osme godine sakupe svu djecu, pokazuju ih muškarcima prema sličnosti i daju svakome od otaca sličnoga. Od kojegod (žene) uzme dijete svaki ga prima kao sina.«

tost tih vijesti, smatrajući ih produktom grčke mašte.[52] Međutim, njima treba pokloniti punu pažnju, jer se mogu objasniti i komparativnom etnologijom i sociologijom, kao i samim razvojem liburnskog društva od prahistorije do klasičkih vremena. Slobodan, ili čak povlašten položaj žene u Liburna ostatak je situacije iz vremena neolitskog mediteranskog matrijarhata, a može se objasniti izrazitim konzervativizmom liburnskog društva, zbog kojega su se sačuvale mnoge stare forme i onda kad su se izmijenili uvjeti u kojima su se one pojavile.[53] To se očitovalo jednako u privredi tog društva i u socijalnom životu uopće, a u kultovima napose, jer su u njima žene, za razliku od kasnijih patrijarhalnih društava, imale aktivnog učešća. Vrhovno žensko božanstvo simboliziralo je plodnost i rodnost zemlje, ono postaje osnovni princip reprodukcije svega što živi, ljudi, životinja i čitave prirode, kao skrivena naravna stvaralačka snaga,[54] koja se u prastarim društvima na Istoku štovala u različitim formama i pod različitim imenima, kao što su Kibela, Velika božica ili Božica majka *(Magna Mater)*, Aštarta i dr., *Terra Mater* u Rimu, Anahita, Angitija ili Angerona, *Matres* ili *Matrices* na keltskom etničkom području i dr. Pa i sama Venera, grčka Afrodita, približena orijentalnoj Aštarti, ima slična svojstva. Otuda nije teško objasniti zašto se ovo staro enonsko božanstvo izjednačilo u liburnsko-rimskom sinkretizmu s klasičkom Venerom.

Sretna je okolnost što je upravo u Ninu, na već spomenutom lokalitetu, bila nađena između dva rata statua Venere koja, po našem mišljenju, zorno ilustrira osnovne ideje kulta enonske Anzotike. Tu je prikazana božica u stojećem stavu, prema tipu klasične »stidljive Venere« *(Venus pudica)*, s ogoljenim gornjim dijelom tijela, pokrivenih stidnih dijelova, bedara i nogu. Do nje se s lijeve strane, na nižem postolju, nalazi zdepasti lik bradatog božanstva plodnosti — Prijapa — koji, po uobičajenoj shemi klasičke ikonografije, svojim hipertrofiranim falusom podržava u krilu obilje plodova.[55] Kompozicija ima zacijelo više kulturno-historijsko nego li umjetničko značenje. Sama njezina koncepcija nesumnjivo odaje shvaćanja koja su bila vezana uz kult ovog božanstva u domaćem krugu. Subordinacija muškog paredra (ovdje Prijapa, na Orijentu je to bio uz Kibelu Atis, uz Izidu Oziris, i sl.), principa muške plodnosti, pokazuje da se zaista radi o domaćoj Anzotici, koja utjelovljuje dominirajući ženski princip, a to nije ništa drugo do li refleks određene situacije u domaćem društvu. Stoga se može tvrditi da ovaj primjer rimske interpretacije

[52] Brunelli, Storia str. 65. Upor. M. Suić, Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira, Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru IV, razdio historije, arheologije i historije umjetnosti 2 (1962—63) str. 52 i d.

[53] O toj osobitosti starih Liburna upor. M. Suić, Vjesn. dalm. LIII (1950—51) str. 82 i s.

[54] M. Suić, Vjesn. dalm. LIII (1950—51) str. 86 i d; Isti, Radovi Filoz. fak. Zadar IV 2 (1962—63) str. 55.

[55] N. Cambi, Silvan-Atis, Diadora 4. (1968), str. 135.

(Venus-Anzotica) kao malo koji s šireg područja Ilira pruža dovoljno elemenata za njezino objašnjenje. Forme tog kulta nisu nam poznate. No vjerojatno je da je i on s vremenom izgubio svoj prvotni čisto agrarni karakter (jer ni spomenuta ginekokracija nije više prahistorijski matrijarhat), da je doživljavao različite kontaminacije, osobito dolaskom u sferu drugih, vanjskih vjerovanja, posebno onih koji su imali istaknuti mistički i orgijastički karakter.[56] Da je bio veoma popularan, ne treba sumnjati, jer je utvrđena česta pojava da su baš takvi kultovi bili veoma primamljivi za žene, koje su inače bile isključene iz klasičkih i oficijalnih kultova. Pitanje je napokon, ne treba li u svjetlu svega što je maločas izneseno promatrati i pojavu kulta Venere koja u Enoni ima službeni naziv *Augusta* (CIL III 2971). Od ovog posljednjeg sačuvano je samo prvo slovo pa neki misle da bi se on mogao restituirati u *Anzotica*.[57] Međutim, u natpisu ima mjesta samo za tri slova pa je vjerojatnije da je bilo AVG, a ne ANZ, jer se epihorska imena redovito ne pokraćuju u natpisima. No i bez obzira na to, nije moguće ne pretpostaviti da se i ovdje radi o kultu koji se kretao u sferi Venere kao božanstva istih atributa kao što ih je imala i Anzotika, a naziv Augusta daje joj istaknuto mjesto kao i drugim božanstvima s tim naslovom,[58] mjesto koje je Anzotika u Enoni nesumnjivo zauzimala.

Utvrđeno je već poodavna da se u kultu Silvana, često zastupljenog u natpisima i u likovnim predstavama na nekim ilirskim područjima, krije također jedno domaće božanstvo, koje je ovdje imalo mnogo šire značenje, jer se štovalo ne samo kao božanstvo šuma i voda nego i kao božanstvo plodnosti i rodnosti polja. Područje Delmata, liburnskih jugoistočnih susjeda, dalo je čitav niz posveta sa mnogo samosvojnih likovnih kompozicija tog božanstva, često u društvu s nimfama, Dijanom i dr.[59] Sigurno je da božanstvo što se krije pod imenom rimskog Silvana nema isto značenje u Liburna[60] i u Delmata, jer je i stupanj njihova društvenog i ekonomskog razvoja bio različit. Ipak valja upozoriti na činjenicu da su se u samom Ninu našla četiri natpisa posvećena ovom božanstvu. To su spomenici skromne obrade i manjih dimenzija, votivne are s kratkim tekstom kao CIL III 10019: *L(ucius) Cornelius Sabinus, Silvano v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito);* CIL III 14322[1] u kome opet jedan Kornelije posvećuje arulu Silavu: *Silva]no sac[rum .... Corneliu[s]v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

[56] M. Suić, Orijentalni kultovi u antičkom Zadru, Diadora 3. (1965), str. 97, bilj. 16.

[57] M. Pavan, Ricerche str. 15.

[58] U Jaderu: CIL III 2804 *(Iunonae Augustae)*, CIL III 2905.6566.9982. 9994 *(Iovi Augusto)*.

[59] Upor. D. Rendić-Miočević, Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama s područja Dalmata, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo N. S. X (1955) str. 5 i d; N. Cambi, Diadora 4. (1968) str. 131 i d, posebno str. 137 gdje govori o »liburnskom« i o »delmatskom« tipu Silvanova lika.

[60] Ž. Raknić, Kultna slika Silvana s područja Liburna, Diadora 3. (1965) str. 85—88.

(VAHD LIV 1952, str. 207, 4); *Silva]no sac[rum. Co]rnel[ius v. s. l.]m;* i napokon CIL III 14322[2], na kome je prikazan lik stojećeg Silvana s kozjim nogama (tip tzv. egipana), a čitav je tekst dat u kraticama *(P. M. S. S. V. S. L. M.)*, gdje su četiri posljednja slova skraćenice za uobičajenu devocionu formulu *(votum solvit libens merito)*, jedno *S.* ispred toga je početno slovo Silvanova imena, drugim je označeno *sacrum*, a ime dedikanta ostaje nepoznato. Koliko je kult Anzotike, barem u svom postanju, predstavljao odraz zemljoradnje i plodnosti zemlje, toliko je kult Silvana u vezi prvenstveno sa stočarstvom, koje je također predstavljalo važnu granu liburnske ekonomike u predrimsko i u rimsko doba, pa se tako i mogu tumačiti pohvale starih pisaca vuni koja se proizvodila u Liburniji.[61]

Posebno zanimljiv primjer sinkretizma susreće se u pojavi kulta božanstva Sabazija s atributom *Iicus* u jednom natpisu nađenom u Ninu poslije drugog svjetskog rata, VAHD LIII 1952, str. 233, 1: *Iovi Sabasio Iico, L(ucius) Plotius Eperastus, v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).* Kako se vidi, ovdje se radi o trostrukoj kontaminaciji: vrhovni rimski bog *Iupiter* sinkretiziran je s orijentalnim Sabazijem a onda s jednim domaćim božanstvom koje nosi atribut *Iicus*. Sabazije se osobito štovao u tračko-frigijskom krugu,[62] a u biti je posjedovao odlike mnogih drugih orijentalnih kultova, koji su u antičkom svijetu, a posebno u rimsko doba, doživjeli brojne kontaminacije i bili sinkretizirani i drugim božanstvima, rimskim i orijentalnim. Rituali što su se obavljali u njegovu kultu imaju izrazito orgijastički karakter, a to je i razumljivo kad se zna da se Sabazije identificirao s grčkim Dionisom (rimskim Liberom ili Bakhom), čiji je kult par exellence orgijastičan, ili s Atisom. paredrom Velike Majke (Kibele).[63] U enonskom ambijentu on je mogao također simbolizirati onaj muški princip u božanskim parovima, to više što su vjerovanja vezana uz Sabazija, kao i obredi što su se u njegovu kultu obavljali, imala i poznatu komponentu smrti i uskrsnuća, analogno egipatskom božanskom paru Izidi i Ozirisu, sada Izidi i Serapisu. Sama pojava Sabazijeva kulta svjedoči o prodoru istočnih vjerovanja na tlo Enone, vjerojatno posredstvom orijentalnih elemenata kojih je bilo i ovdje, a to nije, kako će se vidjeti, i jedini orijentalni kult posvjedočen u Enoni. Od ne manje važnosti je činjenica da je to istočnjačko božanstvo dobilo ovdje svoju epihorsku interpretaciju u domaćem imenu

[61] Upor. Plinijev citat u bilj. 100.

[62] W. Roscher, Griechische und römische Mythologie, Leipzig 1909, str. 235 i d. Upor. i V. Paškvalin, Bronzana votivna ruka iz Sasa, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo N. S. XV—XVI (1961) str. 203 i d.

[63] A. Bruhl, Liber pater, Paris 1953, str. 50—52 i 252. U helenističko doba Sabazije se identificira s židovskim Jahve Sabaoth (bog vojski), ὁ κύριος Σαβαώθ koji je vrhovni bog, svet i svemoguć. Kult sadrži misterij očišćenja od »naslijeđene nečistoće«. Upor. F. Cumont, Le religioni orientali nel paganesimo romano, Bari 1967, str. 91 i s.

Iicus. On je vjerojatno načinjen prema imenu jednog drugog ženskog božanstva starih Liburna. To je boginja *Ica*, koje je kult posvjedočen u liburnskoj Flanoni i u histarskoj Poli.[64] U Zadru se javlja lično ime *Icus* (CIL III 2951), zacijelo teoforično.[65] *Ica* je jamačno, kao božanstvo pojedinih zajednica, imala atribute koji su bili slični onima enonske Anzotike. Prema tome bi *Iicus*, muški pendent ženske Ike, sinkretiziran s orijentalnim Sabazijem, mogao predstavljati onu neophodnu komponentu u božanskim parovima starog Orijenta, a ovdje, u enonskom krugu, simbol muškog principa uz kult Anzotike. Sve to govori da su sinkretističke ideje brzo uzele maha u staroj Enoni i da su u sferu tog procesa ušli, kao ravnopravni partneri, i domaći autohtoni kultovi. To oni ne bi bili mogli doživjeti da u svojim formama, posebno u ritualu, i u svojoj doktrini nisu imali nekih srodnosti s orijentalnim kultovima, da nisu imali esoteričkih komponenata i orgijastičkih obreda.[66] Na taj način su baš ovdje u antičkom Ninu domaći tradicionalni kultovi, svojstveni liburnskom etničkom elementu, ušli u sferu misterija, kojih forme i sadržaj možemo samo pretpostavljati analogijom na one kultove s kojima su doživjeli kontaminaciju.

Napokon, u orbiti istih vjerovanja valja tražiti i pojavu statue egipatske božice Izide, nađene u Ninu, sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu.[67] Prepoznaje se po općoj ikonografskoj obradi i po stavu, a posebno po izijačkom čvoru na plaštu što ga nosi poviše grčkog hitona. Na žalost, odlomljene su joj ruke i glava, pa tako nedostaju atributi što ih je imala na glavi i u rukama. Datira se u kraj I st. n. e., dakle nakon što je car Kaligula 38. godine dopustio prakticiranje egipatskih kultova u Rimu.[68] To staro egipatsko božanstvo, izrazito mističkog i orgijastičkog karaktera, doživjelo je u svom kultu dugu evoluciju te je sa starim egipatskim vjerovanjima imalo pretežno formalne veze, posebno nakon uvođenja kulta Serapisa, njezina pratioca, od strane Ptolomeja I Sotera.[69] U susjednom Jaderu javlja se votivni spomenik posvećen ovom božanskom paru, koji se opet izjednačuje s rimskim Liberom *(Liber)* i s njegovim ženskim paredrom

[64] CIL III 3031 *(Flanona)*; Radovi Instituta JAZU Zadar II (1965) str. 34; A. Mayer, Illyr. Sprache str. 164; H. Krahe, Die Sprache str. 83; A. Degrassi, I culti dell'Istria preromana e romana, Adriatica-praehistorica et antiqua (Zbornik radova posvećen G. Novaku), u štampi.

[65] CIL III 2951. A. Mayer, Illyr. Sprache str. 164; H. Krahe, Die Sprache str. 83.

[66] Upor. M. Suić, Diadora 3. (1965), str. 97; N. Cambi, Diadora 4. (1968), str. 139.

[67] J. Brunšmid, Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva N. S. XIII (1913), str. 22.

[68] G. Lafaye, Histoire du culte des divinités d'Alexandrie hors de l'Egypte, Paris 1884, str. 7.

[69] E. Kissiking, La genèse du culte de Serapis à Alexandrie, Chronique d'Egypte XXIV, Bruxelles 1949, str. 317.

istog imena *(Libera)*.[70] Nema sumnje da se pojava i ovog kulta treba da zahvali prisustvu orijentalnih elemenata u Enoni, ali i utjecaju iz nedalekog Jadera. Kao što se to dogodilo s kultom Sabazija, tako je i u kultu Izide u Enoni došlo do zbližavanja i do stapanja s domaćim vjerovanjima, posebno s idejom jednog glavnog ženskog božanstva, koje je ovdje već prije dobilo svoju realizaciju u štovanju Venere Anzotike. Ne treba, naravno, tražiti veze između prvotnih koncepcija svakog od ovih kultova, mada su im polazne pozicije bile više manje zajedničke, jer i jedan i drugi imaju podrijetlo u primitivnim agrarnim kultovima. Oni su se sreli u već gotovoj formi, a zajednički elementi u doktrini i u ritualu olakšali su njihovo međusobno približavanje i konačno stapanje. Izida je posjedovala mnoga svojstva što su ih stanovnici Enone pripisivali svojoj Anzotici, a posebna podudarnost se očituje u odnosu muškog prema ženskom principu. U kultu iz ranog rimskog carstva Serapis je subordiniran (pasivna uloga) stvarateljici Izidi (aktivna uloga),[71] kao što je to bio i muški paredar enonske Anzotike.

Ti kultovi, međusobno isprepleteni, opterećeni kompliciranim kontaminacijama kojima nije lako uvijek uočiti polazne tačke, stekli su ovdje u Enoni, kao i u Jaderu i drugdje, položaj oficijelnog kulta. Sama Izida, veoma često kao *Tyche* u krugu helenističkog poslovnog svijeta, *Fortuna* u krugu rimskog,[72] predstavljena s kormilom-veslom kao npr. kod ličkih Japoda,[73] simbolizirala je na neki način sam grad i njegovu zajednicu, što je Anzotika simbolizirala još od svog postanja. Po završetku procesa kontaminacija i sinkretizma ti su kultovi pripadali podjednako svim kategorijama stanovništva, pa i onoj najbrojnijoj, epihorskoj. Tome je mnogo pogodovao demokratski karakter pojedinih orijentalnih kultova, a posebno mogućnost da i žene aktivno sudjeluju u njima i u njihovim misterijima, pa je i to moglo pridonijeti njihovu propagiranju, uzevši u obzir izuzetno povoljan položaj žene u Enoni i u Liburna uopće.

V. Stanovništvo

U strukturi stanovništva Enone, koliko to dopušta dosta ograničen broj natpisa, može se uočiti nekoliko kategorija. Po podrijetlu raspoznaju se strani i domaći elementi, od stranih posebno oni iz susjedne

[70] CIL III 2931; upor. A. Bruhl, sp. dj. str. 222; M. Suić, Diadora 3. (1965), str. 105 i d.

[71] O tome P. Selem, Egipatski kultovi i njihovi spomenici u rimskom Iliriku (rukopis disertacije). Takav sinkretizam mogao je ići veoma široko, kako pokazuju natpisi CIL V 504.510.1675, gdje se javljaju osobe koje su u isti mah *archibucoli* boga Libera, svećenici u kultu božanstava Izide i Hekate, a ujedno i sljedbenici Kibelini.

[72] U. Pestalozza, Iside nelle isole dell'Egeo, Procedings of the 7th Congres for the History of Religions, Amsterdam str. 125 s.

[73] J. Brunšmid, Vjesnik Hrv. arheol. društva N. S. XIII (1913—14), str. 236, br. 71; P. Lisičar, Isis Fortuna, Starinar N. S. XII (1961), str. 125—132.

Italije a posebno orijentalci, a po socijalnom položaju, kao i drugdje, slobodni s civitetom ili bez njega, te robovi i oslobođenici.

Orijentalce nije moguće uvijek sa sigurnošću identificirati, jer orijentalna imena ljudi više indiciraju na robovsko ili libertinsko podrijetlo njihovih nosilaca, nego li na njihovo istočnjačko podrijetlo.[74] Broj orijentalnih imena što se javljaju u Enoni srazmjeran je općem broju natpisa nađenih u Ninu. To su ova imena: *Trophimus* (CIL III 2970), *Thalamus* (CIL III 2982), *Semele* (CIL III 10021), *Eutyches* (CIL III 14011 i VAHD LIV 1952, str. 210, 16), *Hilarus* (CIL III 14322[10]), *Nice(phorus)* (ibid.), *Narcissus*, otac i sin, (CIL III 14322[13]), *Antigonus* (Année épigr. 1938, 31), *Eperastus* (VAHD LIII 1950/51, str. 233, 1), *Smaragdus* (Diadora 4, 1968, str. 104), *Calliste* (ibid.) i *Herma* (VAHD LIV 1952, str. 210, 18). Kako je navedeno, ova imena prvenstveno ukazuju na nekadašnje robovsko podrijetlo njihovih nosilaca ili njihovih predaka, koji su većinom podrijetlom s Istoka, ali su poneki mogli potjecati i sa Zapada, jer je poznato da su često i robovi podrijetlom sa zapadnih tržišta dobivali orijentalna imena.[75]

U manjem broju natpisa izričito se spominju robovi i oslobođenici, a neke je moguće kao takve prepoznati, mada se to u natpisu izričito ne navodi. Ovamo pripada i dedikant zavjetnog spomenika podignutog Anzotici, *T(itus) Appuleius T(iti) L(ucii) l(ibertus) Antigonus* (Année épigr. 1938, 31) koji je, kako se vidi, imao dva patrona. Vjerojatno je bio libert i onaj *L(ucius) Cincius Trophimus* (CIL III 2970). U jednom drugom natpisu (CIL III 2978) žena *Tullia Victorina* ima isto gentilno ime kao i njezin muž *C(aius) Tullius Ursio*, što pokazuje da su oboje oslobođenici istog patrona, od koga su dobili zajednički gentilicij, ili pak da ju je muž otkupio od njezina gospodara i dao joj svoje gentilno ime.[76] Uostalom, da je muž pripadao libertskom staležu govori i činjenica da je bio član kolegija sevira Augustala, a ti su se, kako je navedeno, birali iz redova imućnijih oslobođenika. U natpisu CIL III 10021, nadgrobnom spomeniku, donose se imena bračnog para robova: *D(is) M(anibus) s(acrum), Semele coniugi carissimae, ann(orum) XXVI, Victor conservus.* Kako se vidi, oni nemaju ni prenomena ni gentilnog imena, nego samo svoje lično robovsko ime. Izraz *coniux* za bračnog druga ovdje predstavlja zloupotrebu s obzirom na odredbe rimskog prava; trebalo bi stajati *contubernalis*, jer robovi nisu mogli sklopiti valjani brak. U natpisu CIL III 1020 spominje se žena s imenom *Ursina.* I njezin kognomen indicira na robovsko podrijetlo, kao i kognomen *Ursio* u onog sevira Augustala iz

[74] H. Thylander, Etude sur l'épigraphie latine, Lund 1952, str. 143—160.
[75] Sp. dj. str. 147 i s.
[76] Žena, naime, zadržava svoje gentilno ime nakon vjenčanja. Po tome bračni parovi s istim gentilicijem ponajčešće ukazuju na robovsko, odnosno libertinsko podrijetlo. Upor. i bračni par *Liburnia Calliste* i *Liburnius Smaragdus*, sa zajedničkim gent. *Liburnius, -ia*, također iz Nina, Diadora 4. (1968), str. 104 i s.

CIL III 2978. Napokon ovamo valja pribrojiti i osobe u natpisu s nedavno nađene stele iz Nina. To je bračni par oslobođenika s gentilicijem *Liburnius, Liburnia* (Diadora 4, 1968, str. 104 i s.): *L(ucius) Liburnius L(ucii) l(ibertus) Smaragdus* i *Liburnia L(ucii) l(iberta) Calliste.* Ovaj natpis zaslužuje posebnu pažnju, jer su gentilna imena navedenih oslobođenika načinjena prema etničkom imenu *Liburnus, Liburna.* Kako je do toga došlo, pokušali smo objasniti na drugom mjestu.[77] Svakako, moguće je utvrditi da su kognomeni *Liburnus* i od njih izvedeni gentiliciji *Liburnius* u velikoj većini robovskog, odnosno libertinskog postanja. Međutim, ovdje u domaćem krugu, u samoj Enoni, to se ime moglo pojaviti u vezi s nekim funkcijama vezanim uz liburnski etnos, vjerojatno u vršenju oficijelnog kulta stanovništva Liburnije i njezinih pojedinih zajednica. Kao što je postojala funkcija »liburnskog svećenika« (*sacerdos Liburnorum*),[78] dosada zajamčena samo u antičkoj Seniji, vjerojatno je postojao i poseban kolegij koji se brinuo za održavanje tog kulta, pa je taj kolegij, kao i mnogi drugi, imao svoje robove. Oslobođenici takvih kolegija dobivali su nakon manumisije gentilno ime po imenu kolegija,[79] u ovom slučaju *Liburnius.* Međutim, ne može se ni u ovom slučaju isključiti mogućnost da se gentilno ime *Liburnius* pojavilo u Enoni (prvi put uopće u Liburniji i na teritoriju Ilirika) na isti način, kako se to dogodilo u Rimu (gdje ih ima najviše), u sjevernoj Africi, na tlu Italije i drugdje, naime, da je on nastao od kognomena *Liburnus,* a ovaj opet od općeg apelativa *liburnus* koji su ponekad dobivali mornari veslači na ratnim lađama liburnama ili nosači nosiljki koje su se također zvale *liburnae, liburnatae,*[80] jer su, valjda, u nečemu nalikovale liburnskim lađama. Valja na kraju upozoriti da je u Enoni bilo robova i oslobođenika ne samo u familijama italskog i uopće vanjskog podrijetla nego da su također i domaće obitelji posjedovale robove. Na to bi ukazivao natpis CIL III 14322[10], gdje osobe s ličnim imenom *Nicephorus* i *Hilarus* imaju domaći gentilicij *Iulius.*

Obiteljska imena (gentiliciji) što se susreću u natpisima iz antičkog Nina, uza svu njihovu relativnu malobrojnost, pružaju dosta elemenata na temelju kojih se može steći opća demografska slika grada u antici, posebno u ranijem carstvu. Kao i u Jaderu i u nekim drugim centrima stare Liburnije, tu se javljaju familije koje su ovamo

[77] Diadora 4. (1968), str. 114 i s.

[78] Upor. B. Gabričević, Une inscription inédite provenant de Senia, Archaeologia Iugoslavica II (1956), str. 53 i d. Liburnske zajednice *civitates Liburniae)* imale su i svoju zajedničku aru gdje se obavljao službeni (carski) kult u Skardoni, sjedištu juridičkog konventa: CIL III 2808 *flam. Aug;* CIL III 2810 *ad aram Aug. Lib(urnorum).*

[79] Upor. čest gentilicij *Fabricius* (nastao po kolegiju), zatim one kao *Aquileiensis* CIL V 1084 (po gradu Akvileji), *Tusculanius* CIL XIV 2637 (po gradu Tuskulu) i dr.

[80] Upor. schol. uz Juven. VI 477; M. Suić, Diadora 4. (1968), str. 113.

došle iz Italije ili iz drugih gradova provincije,[81] obitelji romaniziranih domorodaca i napokon obitelji koje su duže vrijeme sačuvale svoje autohtono obilježje. Ove posljednje možemo, na žalost, pratiti samo kroz prva dva stoljeća carstva, jer se već u III st. n. e. sistem nazivanja potpuno uklapa u rimsku onomastiku toga vremena. Spomenut ćemo najpoznatije iz svih tih kategorija.

Appuleii se javljaju dvaput u Enoni: jedan od njih *(Appuleius P. f. Fronto,* CIL III 2977) bio je, kako je navedeno, edil i petogodišnji duovir, drugi je *(T. Appuleius T. L. l. Antigonus,* année épigr. 1938, 31) posvetio natpis Anzotici. Pripadnici te rimske familije susreću se češće na području Histrije (u Poli, Tergeste, Parentiju, Nesaktiju).[82] Upor. i CIL III 14010, također iz Nina. *Baebii* su veoma česti u Dalmaciji (u Arbi, Aseriji, Koriniju, Nedinu, Saloni, Naroni, Dokleji), a onda u Raveni, u Akvileji, u Cisalpinskoj Galiji i u podunavskim provincijama.[83] Jedan Bebijevac *(Q. Baebius Zupricus,* CIL III 14322[4]) bio je edil u Enoni, a jedna *Baebia (Baebia C. f. Maximilla,* année épigr. 1940, 6) susreće se u natpisu posvećenu Veneri Anzotici. *Barbii su* veoma poznata familija iz redova trgovaca, osobito u Akvileji,[84] a susreću se i u Enoni. Kornelijevaca ima nekoliko u natpisima iz Nina: *L. Cornelius Bassus* posvetio je natpis Anzotici (année épigr. 1940, 6), *L. Cornelius Sabinus* (CIL III 10019) podigao je zavjetni žrtvenik Silvanu, kao i neki drugi *Cornelius* na oštećenom natpisu (CIL III 14322[1]); *Cornelia C. f. Tertia* podigla je aru Jupitru (VAHD LIII 1950/51, str. 234, 2) a neki drugi *Cornelius* javlja se u manjkavu natpisu (VAHD LIV 1952, str. 207, 4). *Cincii* su rijetki u Dalmaciji, a nema ih ni u Histriji.[85] U Enoni se javlja samo jedan: *L. Cincius Trophimus* koji je posvetio aru Neptunu i Dijani (CIL III 2970). I *Cinii* se susreću samo jednom; to je *Cinius Genialis* (CIL III 2969), kao i *Egnatii,* inače česti u Venetiji i u Histriji (Parentij, Tergeste i Ravena);[86] u Enoni je to *Egnatia C. f. Paulina* (CIL III 2971) koja je podigla spomenik Veneri Augusti. Od Plotijevaca registriran je također samo jedan: *L. Plotius Eperastus* (VAHD 1950/51, str. 233, 1) koji je posvetio arulu Jupitru Sabaziju Iiku. Ista familija javlja se i u Jaderu.[87] *Tullii* su u Dalmaciji češći, susreću se npr. u Jaderu i u Koriniju,[88] a u Enoni bračni par s istim obiteljskim imenom, *C. Tullius Ursio,* koji je bio augustalski sevir i njegova žena *Tullia Victorina* (CIL III 2978). Većina pripadnika tih obitelji javljaju se ovdje kao potomci (oslobođenici,

[81] M. Pavan, Ricerche str. 13—16; G. Alföldy, Bevölkerung str. 77—78.
[82] M. Pavan, sp. dj. str. 13 i bilj. 5.
[83] Sp. dj. str. 14 bilj. 2.
[84] G. Alföldy, sp. dj. str. 77.
[85] M. Pavan, sp. dj. str. 14; G. Alföldy, sp. dj. i mj.
[86] M. Pavan, sp. dj. str. 15; G. Alföldy, sp. dj. i mj.
[87] CIL III 13265; Vjesn. dalm. LIII (1950—51) str. 237; M. Pavan, sp. dj. str. 16.
[88] U Jaderu CIL III 10013. 10014; u Koriniju CIL III 2900.

klijenti, alumni) predstavnika tih istih familija, koje su u ove krajeve doveli poslovi, trgovina, obrt, pomorstvo i eventualno zemljoposjed. To su bili većinom italski elementi, pretežno iz sjeverne Italije, s kojom je Liburnija i inače imala tijesnih veza i ekonomskih odnosa. Istu provenijenciju treba pripisati još nekim familijama što se susreću u Enoni, kao što su bili: *Annii, Laelii, Licinii, Saenii* i *Septumii.*[89] Neke od osoba koje se javljaju s tim imenima u Enoni mogle bi biti i romanizirani domoroci. Užu vezu s domorodačkim podrijetlom sačuvali su oni što se susreću s gentilicijem *Ennii, Passienii, Petillii, Roscii, Veturii* i *Volusii,*[90] koji k tome često imaju ili domaće (ilirske) kognomene, ili domaće ime oca u filijaciji.

Posebno su važni *Iulii,* jer je njihova pojava u direktnoj vezi sa stjecanjem civiteta od strane pripadnika enonske zajednice, što ga je dobila od jednog vladara Julijevca, pa se prema tome mora smatrati domaćim gentilicijem. Njih nema tako mnogo u natpisima iz Nina, što ipak ne umanjuje njihovu vrijednost. Dosada su objavljeni ovi: *Iulius Fronto* (CIL III 2981), *C. Iulius C. f. Ser. Aetor* koji je bio edil i duovir (CIL III 3151), *Iulia Ceuni f. Luculla* (VAHD LIV 1952, str. 208, 9), *T.* (?) *Iulius Nicephorus* i *T.* (?) *Iulius Hilarus* (CIL III 14322[10]), *T.* (?) *Iulius* [.] *f. Ser. Carus* (ibid.), *C. Iulius Atticus* (VAHD LIV 1952, str. 208, 8), *C. Iulius C. f. Ser. Curticus Aetor* (VAHD LII 1935/49, str. 53).

Kako se vidi, mnoga od ovih imena s gentilicijem *Iulius, Iulia* imaju u onomastičkoj formuli epihorske elemente, bilo u funkciji kognomena, bilo u imenu oca u filijaciji, pa to još bolje potvrđuje domaći karakter gentilnog imena *Iulius* u Enoni. Ona je i inače dala pažnje vrijedan broj domaćih ilirskih ličnih imena,[91] od kojih se mnoga mogu odvojiti kao uža, liburnska, pa čak i lokalna, enonska. Ovdje ćemo ih samo nabrojiti: *Aetor* (CIL III 3151; VAHD LII 1935/49, str. 53), *Aet(ria)* (CIL III 14322[5]), *Ceunus, Ceuna* (Bull. dalm. XXIII str. 161; VAHD LII 1935/49, str. 53; VAHD LIII 1950/51, str. 235; VAHD LIV 1952, str. 208, 9), *Crapus* (CIL III 2979), *Curticus* (CIL III 14322[10]; VAHD LII 1935/49, str. 53), *Oeplus* (VAHD LII 1935/49, Prilog II, str. 60, 30), *Passienus, Passiena* (VAHD LIV 1952, str. 207, 3), *Potisus* (CIL III 2985), *Tetenus* (VAHD LIV 1952, str. 207, 2), *Titia* (VAHD LIV 1952, str. 209, 15), *Turus* (CIL III 14322[5]), *Veturia* (VAHD LIV 1952, str. 208, 9), *Volso* (CIL III 14322[10]), *Volsus* (CIL III 2985), *Voltisa* (VAHD LIV 1952, str. 206, 3), *Zuprio* ili *Zupricus* (?) (CIL III 14322[4]). Pojava ovih imena veoma rječito ilustrira peregrinsko podrijetlo enonske municipalne zajednice i perzistenciju epihorskog etničkog elementa u njoj kroz prva stoljeća carstva.

[89] G. Alföldy, sp. dj. str. 77.
[90] Sp. dj. i mj.
[91] D. Rendić-Miočević, Onomastičke studije sa teritorije Liburna, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru I (1955) str. 125—141, za Enonu posebno str. 130.

VI. Ekonomske prilike i promet

Epigrafski izvori što potječu iz Nina pružaju uvid u isječak etničkog i sociološkog sastava stanovništva stare Enone. Uz druge dokumente, prvenstveno ostatke materijalne kulture otkopane iz ninskih nekropola, oni osvjetljuju i opću ekonomsku situaciju ove municipalne zajednice.

Ovdje je potrebno šire obraditi misao koja je usput već bila nabačena, a u vezi je sa odnosom grada-centra Enone prema teritoriju koji joj je pripadao. U peregrinskim zajednicama, a takva je u biti Enona ostala i nakon što se konstituirala u municipij i stekla civitet, centar sa svojim područjem čini jedinstvenu cjelinu, jer on pripada svim članovima teritorijalne općine, kao upravni, ekonomski i kultni centar.[92] Pitanje je, koliki je teritorij zapremala enonska zajednica. Kod nekih drugih to je moguće lakše utvrditi, jer su se našli natpisi iz rimskog vremena, u kojima se utvrđuju međe između jedne zajednice i druge, kao npr. između Korinija i Nedina (Karin i Nadin),[93] Ortoplina i Parentina (CIL III 15053), između Bega i Ortoplina (*Vegium* kod Karlobaga, *Ortopla* Stinica)[94] i dr. Nije nađen natpis u kojem bi se razgraničavali pripadnici enonske zajednice prema nekoj drugoj susjednoj. Prema tome opće konture njezinih međa mogu se samo približno odrediti. Centri ostalih zajednica u bližem susjedstvu Enone bili su *Iader*, kolonija sa svojim agerom kojega je prostranstvo moguće utvrditi, *Nedinum* sa svojim teritorijem, *Corinium* sa svojim, *Clambetae* (Cvijina gradina kod Obrovca) prema istoku i *Argyruntum* (Starigrad pod Velebitom) prema sjeveru-sjeverozapadu. Konfiguracija terena na ovom području upućuje na zaključak da je enonskoj zajednici pripadao sav teritorij što se nalazi na sjeverozapadnom kraju Ravnih kotara, od Novigradskog mora gdje se doticao s teritorijem Korinija i Klambeta, do Privlake i otoka Vira (koji je tada još bio spojen s kopnom), i od Planinskog kanala gdje se sastajao s područjem Argirunta pa negdje do između Petrčana i Dikla, gdje se opet doticao agera jadestinske kolonije. Na tom širem području nije bilo osim Enone ne samo nekog gradskog naselja ili centra neke druge zajednice i municipija nego ni bilo kakva drugog istaknutijeg naselja.[95]

[92] M. Suić, Prolegomena urbanizmu antičke Liburnije, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 2, razdio historije, arheol. i hist. umjet. 1 (1963), str. 89.

[93] CIL III 2883—9973, *inter Sidrinos et Asseriates*, Jahreshefte d. Österreich. archäol. Inst. VIII Bbl 53 i 119; *inter rem publ. Asseriatium et rem publ. Alveriatium* CIL III 9938; *inter Ortoplinos et Parentinos* CIL III 15053.

[94] D. Rendić-Miočević, Novi Dolabelin »terminacijski« natpis iz okolice Jablanca, Vjesnik Arheol. muzeja Zagreb, 3. S III (1968) str. 70: *inter Beg(i?)os et Ortoplinos.*

[95] Najbliži od onih koji su zaista bili centri takvih zajednica su: *Argyruntum* (Starigrad pod Velebitom), *Clambetae* (Cvijina gradina kod Obrovca), *Nedinum* (Nadin), *Corinium* (Karin) i *Iader* (Zadar).

Zemljoradnja je na tom području od davnina, još od neolitske epohe,[96] bila osnovna grana ekonomike i to se nije bitno mijenjalo ni njegovim dolaskom pod rimsku vlast. Ali nema sumnje da je ona bila sada, kao i drugdje, znatno unaprijeđena, bilo usvajanjem novih kultura, bilo savršenije tehnike obrade zemljišta. Arheološki ostaci upućuju na vinogradarstvo i na gajenje žitarica, tradicionalne kulture u ovim krajevima, iz koje su nikli primitivni agrarni kultovi o kojima je bilo riječi. Pitanje je kakvi su ovdje bili proizvodni odnosi. Sve ukazuje da na teritoriju enonske zajednice nije bilo latifundija, za razliku npr. od situacije kakva se susreće na području agera jadestinske kolonije ili Histrije.[97] Svakako neće biti plod slučaja da na gore omeđenom području nije uočen veći broj rustičnih vila *(villa rustica)*, koje su redovito središta većih agrarnih ekonomija, dok ih je npr. na području zadarskog agera bilo mnogo.[98] To bi upućivalo na zaključak da ovdje nije bilo ni latifundija stranih veleposjednika niti ogromnih posjeda u vlasništvu domaćeg stanovništva, da je posjed nad zemljištem ostao više manje u istim relacijama u kojima se nalazio i u predrimsko doba, naravno uz diferenciranje domaće zemljeposjedničke aristokracije, koje je bilo i prije i poslije dolaska pod rimsku vlast. Obradivo zemljište, i pašnjaci bili su, dakle, najvećim dijelom u rukama domaćeg zemljoradnika, po čemu se *Aenona* bitno razlikuje od susjednog Jadera, koji je bio agrarna kolonija rimskih građana, na čijem su ageru ti strani doseljenici dobili veoma velike parcele obradiva zemljišta.[99] Zemlju su obrađivali većinom sami vlasnici s članovima svojih obitelji, jer kao što nije bilo rustičnih vila vjerojatno nije bilo ni rustičnih familija *(familia rustica)* s robovima. Samo dvije osobe koje odaju robovsko podrijetlo imaju domaći gentilicij *Iulius (Nicephorus* i *Hilarus* u CIL III 14322[10]) i vlasnici su im sigurno bile osobe domaćeg podrijetla. Vjerojatnije je ipak da su ovi, dok su bili robovi, služili u urbanoj familiji *(familia urbana)*. Stočarstvo je također bilo veoma razvijeno, kako ukazuju sami kultovi, a i antička tradicija, koja govori o preradi vune i o izvozu vunenih proizvoda iz stare Liburnije, koja je na tom polju bila stekla veliki renome.[100]

Gradska zanimanja u samom centru nisu registrirana u natpisima. Isto tako nisu poznate bilo kakve radionice *(officinae)* iz Enone i pitanje je da li ih je i bilo, jer predmeti materijalne kulture i proizvodi

[96] Š. Batović, Stariji neolit u Dalmaciji, Zadar 1966, str. 77 i s. Isti, Neolitski ostaci iz Nina, Diadora 3. (1965), str. 39.

[97] Za područje Histrije upor. M. Rostovzev, Storia economica e sociale dell'Impero Romano, 1932, str. 270; E. Polaschek, RE XXI I (1951) col. 1235 i d.

[98] Upor. M. Suić, Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera, Zbornik Instituta za hist. nauke u Zadru II (1958), str. 18; A. R. Filipi, Arheološko-topografske crtice iz Ugljana, Diadora 2. (1960—61), str. 304 i d.

[99] M. Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru I (1955), str. 14 i d.

umjetnog obrta nađeni u Ninu upućuju uglavnom na import. Ovaj u isti mah ukazuje i na trgovačke putove kojima je Enona vršila zamjenu dobara. U prvim stoljećima carstva to je svakako bila sjeverna Italija, odakle su ovamo dolazili keramički i drugi produkti, odakle su bile podrijetlom one rimske i romanizirane familije što se javljaju u natpisima iz Nina i odakle su napokon strujali mnogi kulturni utjecaji na naše jadranske obale, posebno na područje sjeverne Dalmacije.

Kopneni promet nije mogao imati većeg značenja za ekonomiku antičkog Nina, jer se nalazio potpuno po strani od glavnih magistrala, posebno jadranske ceste koja je išla od Akvileje preko Tergeste (Trst), Tarsatike (Rijeka) i Senije (Senj) preko Velebita, pa opet izbijala na Klambete i Korinij, prema Jaderu do Skardone ili preko Aserije i Varvarije (Bribir) do Burnuma (Ivoševci kod Kistanja).[101] Svakako, najvažnija prometnica bila je ona što je Enonu spajala s Jaderom. Njezina trasa može se gotovo neprekidno pratiti od raskršća današnje ceste za Nin poviše Borika (Puntamike), kod odvojka za Bokanjac, odakle kreće u gotovo ravnoj liniji prema Ninu, što se veoma dobro vidi na zračnom snimku tog područja. Bilo je vjerojatno i drugih vicinalnih putova, ali oni su mogli imati važnost samo u lokalnom prometu.

Glavna prometnica Enone, kao i svih primorskih gradova, bili su morski putovi, kojima su njezini stanovnici dovozili robu izvana i izvozili svoje proizvode. Ogromni blokovi arhitekture upotrebljeni za gradnju hrama bili su sigurno dovezeni morskim putom, vjerojatno iz nekog kamenoloma iz okolice Zadra.[102] Na isti način bile su dopremljene ovdje i gotove statue rimskih imperatora, koje su izrađene od kararskog mramora. Mali reljef izrađen od jantara (nekad u privatnoj zbirci obitelji Snjegovoj, sada u Arheološkom muzeju u Zadru) prikazuje u veoma stiliziranoj redukciji lađu s kormilom i kormilarom natovarenu amforama, što je vjerojatno rekvizit *(ex voto?)* jednog stanovnika Eno-

[100] Upor. Plin. n. h. VIII 191: *Istriae Liburniaeque pilo propior quam lanae pexis aliena vestibus.* Upor. Fluss, RE Suppl. V (1931) col. 593.

[101] Nema je na Tab. Peut. jer se nije nalazila na magistrali Akvileja—Tergeste—Tarsatika—Senija—Jader—Aserija—Varvarija, odakle jedan krak ide u Skardonu a drugi u Burnum. Anonimni Geograf iz Ravene smješta Enonu na dvije trase:

IV 22	V 14
	Scardona (Skradin)
	Impletus
	Arausion (kod Vrane)
	Nedinon (Nadin)
	Iadera (Zadar)
Elona	*Enona* (Nin)
Dan	*Agit*
Coriton	*Corinthon* (Korinij-Karin)
Argerunto	*Argerunton (Starigrad* p. V.)

[102] Upor. etimologiju naziva za otok Lavdara (od *Lapidaria)* načinjen po kamenolomu, P. Skok, Nastavni vjesnik XXII (1914), str. 443; isti, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I, Zagreb 1950, str. 128.

ne koji se bavio pomorskim prijevozom vina.[103] Na pomorstvo i pomorski promet ukazuje i Neptunov kult što se javlja u Enoni (CIL III 2970), koji se veoma često susreće baš u gradovima koji su živjeli od mora. Na taj se način tumači pojava natpisa posvećena Neptunu u starom Parentiju (Poreč), što ga je podigao isluženi potprefekt ravenatske flote.[104] Isto tako, ako ne u još većoj mjeri, u vezi je s moreplovstvom i s pomorskom trgovinom kult Izide, koji je u Enoni potvrđen nalazom njezine monumentalne statue. Ona je bila zaštitnica pomoraca i pomorstva, a kao *Fortuna* (helenistička *Tyche)* bila je par exellence pokroviteljica pomorskog prometa i pomorske trgovine. Na to ukazuje i ritual što se obavljao u njezinu kultu, koji se nesumnjivo prakticirao i u Enoni. Kako donosi Apulej,[105] u njezinu su se čast priređivale za ranog carstva svečanosti 5. ožujka; procesije žena odjevenih u bjelinu, s proljetnim cvijećem oko glave, s bakljonošama i glazbenicima, išle su prema morskoj obali, a na čelu povorke nalazio se Izidin svećenik *(propheta primarius)* koji je na rukama nosio model broda, da bi ga na kraju položio na morske valove.

VII. Urbanizam i arhitektura

Lik Enone iz predrimskih vremena nije moguće sagledati, jer nedostaju za tu svrhu potrebni arheološki podaci. Stoga se, do daljih sretnijih nalaza, razmatranja ove teme moraju kretati u sferi općih apstrakcija i analogija. One upućuju na zaključak da je to naselje i prije dolaska pod rimsku vlast moralo imati neke osnovne atribute urbanog organizma, koji se već bio znatno diferencirao od naselja seoskog tipa kakvih je na enonskom području bilo više. Takvu fizionomiju Enone uvjetovala je njezina funkcija u okviru tako prostrane teritorijalne zajednice, kojoj je ona bila središtem. Bez obzira što onaj Periplus iz IV st. prije n. e. govori izričito o gradovima Liburnije (među kojima smo skloni prepoznati i naziv za tadašnju Enonu), sama uloga centra jedne takve zajednice, gdje se stapaju njezini ekonomski, upravni i kultni interesi, implicira i stjecanje izvjesnih elemenata rudimentalnog urbanizma, bez kojih on ne bi bio mogao odgovoriti svom zadatku. U njemu se očituje potpuna međuzavisnost svih pripadnika zajednice, bez obzira da li oni žive u centru ili negdje na periferiji općinskog teritorija.[106]

[103] Poklon Arheološkom muzeju od strane G. Oštrića, zadarskog konzervatora.

[104] A. Degrassi, Culti dell'Istria preromana e romana; M. Pavan, Ricerche str. 14.

[105] Metamorph. XI 8—17; upor. i CIG XII 1 str. 219; »ja sam izumila moreplovstvo«; A. Erman, La religion égyptienne, str. 477—488; A. Alföldy, A festival of Isis in Rome under the christian emperors of the IVth Century, Budapest 1937; H. Ch. Puech, Revue histor. relig. CXIX str. 103 i s.

[106] Upor. natpis iz Aserije CIL III 15026, gdje se na ulomku arhitrava jedne javne građevine navode »svi Aserijati« *(omnium Asseriatium)*, čime se ističe zajednička pripadnost svih članova općine. Upor. i bilj. 92.

Polazeći od toga valja pretpostaviti da je i Enona bila utvrđena, jednako kao i drugi istaknutiji centri stare Liburnije. Ona je još u prahistoriji imala svoje fortifikacije, bez obzira što je bila odlično zaštićena svojim prirodnim smještajem. Vjerojatno je isto tako da je pored nastambi na otočiću imala već tada javni prostor-sastajalište članova zajednice, mjesto za trg, tržnicu i javne skupove, uz koje ili na kojem se nalazilo zajedničko svetište zajednice i gdje se obavljao zajednički kult. Od svega toga dosada nije ništa otkriveno. Fortifikacije, ma kakve one bile (vjerojatno kao vallum, jer je fossu sačinjavalo more oko spruda), tekle su perimetrom naselja, a gradska dominanta s javnim trgom i svetištem nalazila se na onom istom mjestu gdje se u rimsko doba formirao gradski forum s hramom. Čuvanje tradicija u kultu i u kultnim mjestima redovita je pojava, i to ne samo u naseljima peregrinskog karaktera kao što je bila Enona nego i u takvim kao što su bile rimske kolonije na našoj obali.[107]

Dolaskom u sastav rimske države Enona nije doživjela naglu i radikalnu urbanističku rekonstrukciju, za razliku od Jadera, gdje je to izvršeno pri dedukciji kolonije. Za to ovdje nije bilo ni prilike ni potrebe. I na ovom polju odvijao se proces preobrazbe jedne autohtone formacije u tip klasičkoga grada, koji je trajao i čitavo stoljeće. Međutim, dolaskom u sferu direktnih utjecaja rimske civilizacije pojavile su se mnoge inovacije, u savršenijim tehničkim dostignućima (bolja obrada kamena, upotreba maltera i svoda, i sl.), u funkcionalnijoj dispoziciji gradskog prostora i gradskih komunikacija i, što je najvažnije, u usvajanju tekovina klasičke arhitekture, koja se ovdje pojavila u vrijeme svog velikog uspona krajem republike i početkom carstva. Otada dalje i *Aenona* se postepeno uklapa u opći razvoj rimskog graditeljstva i urbanizma, osobito u prva tri stoljeća carstva, koja predstavljaju doba prosperiteta koliko same metropole odakle su utjecaji dolazili toliko i ove provincije na tlu naše zemlje, posebno naselja uz morsku obalu.

Stjecanje civiteta vremenski se nekako poklapa s obnovom gradskih fortifikacija, jer su one činile neophodan atribut svakog značajnijeg naselja, posebno municipija. Nitko nije mogao očekivati da će svršetkom ustanka od 6. do 9. god. n. e. nastupiti duži period mira, pa ni sama rimska država, koja tek za Flavijevaca povlači legiju s područja sjeverne Dalmacije (*legio XI Claudia pia fidelis*, sa sjedištem u Burnumu, kod Ivoševaca).[108] Plinije, kako je spomenuto, svrstava Enonu među *oppida*, to jest među utvrđena naselja (III 140). Od tih utvrđenja ostalo je malo. Ispod kasnijih, srednjovjekovnih i mletačkih utvrđenja, pokazao se kraći trakt rimskog bedema oko dvadese-

[107] M. Suić, Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg Primorja, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja III 1 (1963), str. 163 i d.

[108] A. Betz, Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien, Beč 1928, str. 13; K. Patsch, RE III 1, col. 1069.

tak metara istočno od Donjeg (po L. Jelić[109] »Knjeginjinog«) mosta. To je dio unutrašnjeg lica gradskih zidina, građenog od sitnijih blokova tesanaca, s tendencijom uslojavanja u horizontalnom smislu.[110] Pedesetak metara od istog mosta prema sjeveroistoku, također na liniji kasnijih utvrda, otkriveni su ostaci jednih gradskih vrata pri čišćenju terena za gradnju Zadružnog doma, koji se tu imao podići. Ovi nalazi opravdavaju zaključak da se ostaci antičkih bedema nalaze ispod kasnijih, to jest da su kasnija utvrđenja slijedila liniju rimskih. Od tih vrata vodio je vjerojatno most preko mora na cestu prema Jaderu, a sigurno je da je on u isti mah nosio i vodovod iz polja u grad. Nađeni su i elementi dekora tih vratiju, koji se sastojao od bogato profiliranih baza (otkrivenih in situ), kolona, kapitela i arhivolta prislonjenih uz zidno platno, tako da su u stvari vrata imale formu jednog jednostavnog slavoluka. Pored spomenutog mosta, blizu današnjeg Donjeg, Enona je imala, kako sve ukazuje, još jedan most, koji se nalazio negdje na mjestu gdje je danas Gornji most. Na taj zaključak navodi mjesto nalaza jednog kamenog spomenika s natpisom o gradnji mosta. Otkriven je u selu Vrsi.[111] Njegov čitav tekst glasi: *C(aius) Iulius Ceuni f(ilius) Ser(gia tribu) Curticus Aetor, pontem de sua pecun(ia) fecit, lon(gum) p(e)d(es) CXXCVII, lat(um) p(edes) X* (VAHD LII 1935/49, str. 53). Kako se vidi, most je bio dugačak 187 rimskih stopa (oko 55 m), a širok 10 stopa (oko 3 m). Od čega je bio građen, ne kaže se, ali je vjerojatno da je bio zidan od kamena. Investitor je, vidi se, domaći čovjek sa tek stečenim građanskim pravom (na to ukazuje ime oca u njegovu imenu), možda isti kao i onaj *Curticus* iz CIL III 14322[10]?), svakako iz redova domaće aristokracije, pa mu je ova munificencija u korist sugrađana bila najbolja preporuka kao kandidatu na izborima za gradske magistrate. U najnovije vrijeme ovdje su otkopani ostaci kula uz gradska vrata.

Kako je izgledao raster gradskih ulica, nemoguće je utvrditi. Postoje samo indiciji koji se kao takvi mogu prihvatiti sve dok ih rezultati istraživanja ne potvrde ili ne opovrgnu. Lako je opaziti da u komunikacijama suvremenog Nina ulogu magistrale ima ona ulica što od

[109] L. Jelić, Spomenici grada Nina, Vjesnik Hrvatskog arheol. društva N. S. V (1901), str. 37.

[110] Preuranjeno je, ipak, još uvijek govoriti o tehnici bedema antičke Enone, jer unutrašnje lice zida za to nije mjerodavno. Međutim valja primijetiti, da se ni u Ninu ni u bližoj okolici nisu našli blokovi rustičnih bunja u sekundarnoj upotrebi (dok rimskih spolija inače ima veoma mnogo u ninskoj okolici), po čemu bi se moglo zaključiti da gradski zid i nije bio rađen u megalitskoj tehnici s rustičnim bunjama, s kakvim su bile zidane fortifikacije stare Aserije (Jahreshefte d. Österr. archäolog. Inst. XI 1908, str. 17 i d.), u Jaderu (Zbornik Inst. za hist. nauke Fil. fak. u Zadru II 1958, str. 22 i s.) i u Varvariji (Starohrvatska prosvjeta III S. 10, 1968, Prilog: Bribir u antici).

[111] M. Suić, Novi antikni epigrafički spomenik iz Nina, Vjesn. dalm. LII (1935—49) str. 53—58.

foruma, odnosno od zgrade u kojoj se nalazi Arheološka zbirka, vodi do Donjeg mosta. Isto tako se opaža da se ona negdje na pola puta, bliže mostu, lomi u tupom kutu i ide ravno na današnji most. Međutim, ako bismo početni pravac od foruma produžili do kraja naselja u pravcu jugozapada, susreli bismo se s onim mjestom gdje su se u rimsko doba nalazila gradska vrata i gdje pretpostavljamo da je bio antički most preko mora. Na taj način, ispravljajući ovu kasniju devijaciju, dobivamo okosnicu naselja koju bismo, na temelju naših općih znanja o antičkom urbanizmu, mogli identificirati kao *kardo* stare Enone, koji ide približno u smjeru sjever—jug.[112] S manje sigurnosti može se govoriti o gradskoj apscisi, starom dekumanu, koji bi trebalo da se pruža okomito na kardo. U općim crtama to bi mogla biti ona komunikacija što danas vodi od drugih, Gornjih vrata prema forumu, na kome su se te dvije glavne gradske ulice sastajale. Ona je danas i suviše izlomljena i krivudava, ali moguće je da je to posljedica redukcija i devijacija što ih je kasna antika izvršila i u drugim gradovima.[113] Rušenja grada od strane Avara i Slavena izbrisala su i osnovnu kompoziciju gradskog prostora, a kad se formiralo novo naselje u ranom srednjem vijeku, na novim etničkim i kulturnim osnovama, od antičkog grada mogla je ostati samo glavna okosnica. Na zračnom snimku današnjeg Nina ukazuju se neki pravci koje je moguće uklopiti u apstraktnu shemu jednog pravilnog ortogonalnog rastera, ali zaključci u tom smislu ne mogu se izvoditi dok se ne nađu potvrde u materijalnim ostacima. U svakom slučaju opravdano je očekivati da Enona nije imala onako strogog ortogonalnog rastera kakav se susreće u nekim kolonijama (npr. u Jaderu i u Parentiju), ma da je i u nekim kolonijama predrimska urbana podloga predstavljala znatnu zapreku u primjeni idealne rimske urbanističke sheme (kao npr. u Saloni i u Poli).[114] Kudikamo je to moralo imati većeg odraza u jednom gradu peregrinskog postanja kao što je to bila *Eenona.* Prema tome, ostaje samo opći zaključak da je urbani prostor stare Enone, u svojoj temeljnoj dispoziciji, dosegao samo u izvjesnoj mjeri onaj ideal koji se u kolonijama, odnosno u planiranim naseljima, realizirao već samim činom njihova osnivanja (limitacija povezana s kastrametacijom).

[112] M. Suić, sp. dj. u Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja III 1 (1963) str. 176, sl. 10.

[113] Ta pojava može se uočiti u urbanizmu kasnoantičkog Zadra, a očituje se sužavanjem ulica, pojavom blagih devijacija, eliminiranjem pojedinih komunikacija (čak čitavog jednog gradskog karda), redukcijom stambenih objekata, uvođenjem unutrašnjih kortila itd.

[114] Salona, koliko se zna, nema, za razliku od npr. Jadera i Parentija, strogog ortogonalnog rastera, pogotovo ne u najstarijem dijelu grada (tzv. Urbs vetus); upor. E. Dyggve, Récherches a Salone II, Copenhague 1933, str. 140; isti, History of Salonitan Christianity, Oslo 1951 (plan). Za Pulu npr. upor. moj rad Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, Zbornik Instituta za histor. nauke u Zadru I (1955) str. 12, sl. 3.

Bolje je poznata gradska dominanta, forum Enone s njezinim kapitolijem. Ostaci pokazuju da je to bila monumentalna gradska četvrt. Prostranstvo foruma zasada je teško utvrditi, no veoma je vjerojatno da se po dužini protezao sve do tzv. Medovićeva vrta, gdje su bile nađene u XVIII st. monumentalne statue rimskih careva. Prema zapadnoj strani završavao je s hramom. U novije vrijeme nađeni su zapadno od hrama mramorni ulomci vijenca (korniža) veoma bogato dekorirani, obrađeni s obje strane (što ukazuje da su bili vidljivi i s vanjske i s unutrašnje strane), po čemu se zaključuje da su pripadali trabeaciji jednog trijema, i to njegova prizemnog dijela,[115] jer su korniži sa sprata bili obrađeni samo s jedne strane. Vjerojatno se radi o ostacima portikata oko foruma, ili barem oko prostora na kojem se dizao hram. Zaključak je to opravdaniji što stilska obrada ulomaka ukazuje na njihovo datiranje nekako u isto vrijeme kad je bio građen i hram, tj. za prvih Flavijevaca. Da se radi upravo o takvu trijemu, govore i podaci iz jednog natpisa nađena u Ninu. Tu se navodi da je enonski edil Kvinto Bebije Zuprik, sudeći po kognomenu domaći čovejk, dao sagraditi u svom gradu *ta[ber]na, pergu[la]i maenianum* (CIL III 14322[4] = Dessau 9360). *Tabernae* su redovi dućana (boksovi), kakvi su se pokazali npr. nakon istraživanja foruma u Zadru s njegove jugoistočne strane, a služili su za potrebe tržnice. Natpis govori da je slična situacija bila i u Enoni. *Pergula* i *maenianum* što se spominju u natpisu iz Nina funkcionalno i konstruktivno su povezani s tabernama, jer su se nalazili poviše njih. *Maenianum* ovdje ima primarno značenje; to nije red sjedišta u amfiteatru, već loggia na gornjem spratu trijema oko foruma,[116] pa izraz *pergula* i *maenianum* čine jednu cjelinu: to je bio gornji kat portikata, s loggiom i parapetima, analogno onome kako se to može rekonstruirati na trijemu oko zadarskog foruma. Ako *Eenona* nije imala svog teatra (kako sve upućuje), a o amfiteatru se i ne može govoriti, ovako oblikovan forum s trijemom i gornjim loggiama služio je ne samo kao tržnica, sastajalište i središte javnog i političkog života, nego i kao mjesto gdje su se održavale javne priredbe različita karaktera, scenske kao u Arbi (Rab, CIL III 3142) ili razna natjecanja, a naravno i obredi službenog kulta ispred hrama.

[115] Ovi nalazi imaju mnogo analogija s onima iz Zadra koji su pripadali trabeaciji portikata oko foruma, samo su nešto manjih dimenzija. S obje strane vijenac ima nizove konzolica s akantovim listom (Nin Tab. XXIX 2), a između njih su lakune s rozetama. Stilska obrada ukazuje, da je građevina kojoj su ti ulomci pripadali nastala nekako u isto vrijeme kad i hram, dakle pod kraj I st. n. e., kad je bio građen i trijem oko zadarskog foruma. Obrada vijenca s vanjske i s unutrašnje strane pokazuje, da je pripadao donjoj trabeaciji trijema, koja je bila vidljiva s obje strane, dok je vijenac gornje bio vidljiv samo s vanjske, kako uostalom pokazuju nalazi iz Zadra.

[116] Upor. G. Lafaye, Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grècques et romaines III 2, str. 1494 s. v. *maenianum* (»balcon«, »tribune«, »loggia«).

Pločnik foruma nije pronađen. Moguće je samo utvrditi njegovu niveletu, koja se podudara s donjom niveletom baze od hrama, koja je utvrđena nedavnim istraživanjima. Dosadašnji nalazi, uključujući ovamo i naša znanja o enonskom forumu, pokazuju da je doba Flavijevaca bilo doba generalne rekonstrukcije hrama i foruma, u isto vrijeme kad se gradi i trijem oko foruma u Jaderu, koji je uvijek predstavljao za okolne centre atraktivan primjer, što se u Enoni očitovalo povođenjem ne samo u gradnji hrama nego i u prostornom rješavanju foruma i u gradnji trijema oko njega. Pitanje je, kako je izgledalo gradsko svetište u ovom gradu prije nego li je za Flavijevaca bio sagrađen hram. Teško je, naime, zamisliti da takav centar kao što je bila Enona nije imao takva objekta čitavo stoljeće, od Augusta do Vespazijana. Arheološka istraživanja inaugurirana 1968. god. na prostoru trijema od hrama, provedena sve do nivelete temelja njegovih substrukcija, iznijela su na vidjelo ostatke arhitekture koja je nesumnjivo, već zbog sloja u kojem je otkrivena, prethodila gradnji hrama. Međutim, ti ostaci (dijelovi ziđa, podnog estriha, poluukopanog pitosa i sl.) zasada ne govore ništa određena. Možda će istraživanje čitave unutrašnjosti baze hrama, uključivši i onu ispod cella, omogućiti da se donesu konkretniji zaključci o postojanju kultnog objekta koji je prethodio hramu.

Ostaci monumentalnog hrama, po dimenzijama najvećeg dosad otkrivenog u našoj zemlji, bili su istraženi još prije prvog svjetskog rata od strane arheologa i historičara L. Jelića. Nikakva dokumentacija o tim istraživanjima nije ostala, pa se zaključci mogu donositi samo studijem njegovih preostataka. Tlocrtna situacija hrama još uvijek je dobro vidljiva, iako je tokom vremena otpalo nekoliko gornjih slojeva ziđa, jer nalaz nije bio konzerviran. Srećom, sačuvane su tehničke snimke što ih je s grupom svojih studenata izradio arh. Ć. Iveković, koji je na temelju njih izvršio i idealnu rekonstrukciju zdanja.[117] Revizija iskapanja pokazala je da se neki njegovi prijedlozi rekonstrukcije ne mogu prihvatiti, posebno bočna krila uz pročelje hrama, koja je on zamislio na temelju sekundarno dograđenih zidova, koji, već po svojoj fakturi i po niveleti svoje temeljne stope (koja je viša od one hrama) takvu funkciju nisu mogli imati. Inače, u cjelini uzevši, njegova ideja neće biti daleko od stvarnosti, jer su sačuvani svi bitni elementi za rekonstrukciju. Građevina počiva na visoku podiju, građenu od masivnih zidova solidne izrade i dosta pravilne tehnike, osobito s unutrašnje strane (koja je inače bila nasuta), dok je s vanjske imala

[117] Originalni nacrti i skice nalaze se u Dijeceznaskom muzeju u Zagrebu, kome i ovom prilikom zahvaljujemo na susretljivosti, a kopije u Arheološkom muzeju u Zadru. Dijelom je ta dokumentacija objavljena u Nin, Tab. XXV 1, 2, 3; XXVI 1, 2, 3, 4; XXVII 1, 2; XVIII 3. I. Petricioli je pronašao u ostavštini L. Jelića, koja se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, još nekoliko fotografija i skica koje se odnose na istraživanja enonskoga hrama.

oplatu od bijelih tesanaca koji se nisu sačuvali. U pročelju hram je imao veoma prostrane trijem, koji svojom površinom zaprema otprilike isti prostor kao i sama cella. S pročelja je imao šest monumentalnih stupova *(hexastylum)*, od kojih su se mjestimično sačuvala ležišta (što je važno pri utvrđivanju ritma kolonade), ulomci profiliranih baza, ulomci tambura od kolona i čitav (oštećen) kapitel. Isto tako dobro su sačuvani i ostaci trabeacije: arhitrava na tri polja, friza s akantovim volutama, vijenca i timpanona, po čemu se može bez poteškoća izvršiti idealna anastiloza čitave građevine. Posebno se izdvajaju svojom raskošnom obradom ulomci korniža s kazetama između konzolica s akantovim listom, s lakunama ispunjenim plastičnim rozetama.[118] To su izraziti stilski elementi, koji sami za sebe sugeriraju datiranje objekta u doba Flavijevaca i svojom obradom u mnogome se približuju kornižima s portikata oko zadarskog foruma. Sačuvani su i elementi što su pripadali portalu na ulazu u cellu, s dovratnicima ukrašenim akantovim viticama i s nadvratnikom s plastičnim dekorom u motivu meandra.

U tlocrtnoj osnovi cella je bila podijeljena na tri prostora, slično kao i cella hrama na zadarskom kapitoliju. Međusobno su bile odvojene redovima stupova. Bočne stijene celle s unutrašnje strane imale su, prema Ivekovićevu tlocrtu, svaka po tri duboke polukružne niše. Na žalost, skidanjem gornjih redova ziđa nestale su netragom.

Datiranje hrama ne čini poteškoću. Stilske odlike njegova dekora vode nas, kako je rečeno, u doba Flavijevaca. Visoki podij, a posebno veoma duboki trijem ispred celle također su odlike hramova iz tog perioda.[119] Njegova tlocrtna dispozicija nalazi analogija u hramovima i zistog doba građenim u drugim provincijama, npr. u hramu iz grada Gjemile u Africi.[120] Ipak, najpouzdaniji oslonac za datiranje predstavljaju ostaci natpisa što je bio postavljen na pročelnoj strani friza (bile su udubina za slova, koja su bila izrađena od bronce), u kojemu se čita dio imena cara Vespazijana. Radi se dakle o posveti vladaru, vjerojatno već pokojnom *(divus)*, izvršenu odmah nakon njegove smrti za njegova sina i nasljednika Tita. I to bi bila potvrda više da je enonski hram imao karakter Augusteuma.

Zanimljiv je odnos hrama prema forumu. Ovdje u Enoni sam hram, na visoku podiju, predstavlja gradski kapitolij a nalazi se, ne kao u Zadru sučelice forumu nego na njemu samome, čime se približuje sličnim rješenjima u nekim gradovima Italije, dok situacija u Jaderu ima mnogo analogija s rješenjima iz zapadnih provincija.

[118] Upor. Nin, Tab. XXVII 2, 4.

[119] L. Crema, L'Architettura romana, Torino 1959, u Enciclopedia classica sez. III — archeologia e storia dell'arte classica, vol. XII (archeologia), tom I, str. 283 i 384. O hramovima s trodjelnim celama i njihovoj posveti kapitolinskoj trijadi str. 384. Upor. i Dio Cass. LII 127 gdje govori o Panteonu kao o heroonu *gens Iulia*.

[120] L. Crema, sp. dj. str. 384 i sl. 453 na str. 383.

Na više mjesta u današnjem Ninu uočeni su ostaci rimske arhitekture, ali cjelovito nije istražen niti otkriven ni jedan objekt, ni javne ni privatne namjene. Nema vrta ili bilo koje slobodne površine ispod koje se ne bi naišlo na ostatke arhitekture. Kako sada stvari stoje, ova će tema još neko vrijeme ostati neobrađena. S time ostaju glavne poteškoće u sagledavanju opće urbanističke slike antičkog Nina. Pojedinačni nalazi arhitektonskih ulomaka (kapiteli, trupci kolona i sl.) mogu samo tu i tamo dočarati kvalitet građevina što su se dizale u Enoni.

Napokon treba navesti da je i *Aenona* imala svoj akvedukt kojim se opskrbljivala vodom. Istraživanja vođena posljednjih godina[121] omogućila su da se utvrdi čitava njegova trasa, od izvorišta kod Boljkovca pa gotovo do samog ulaza u grad, vjerojatno preko istog mosta koji je na ovoj strani spajao naselje s kopnom. Profili dovodnog kanala, zidanog kamenjem i obloženog tzv. hidrauličkim malterom, slično kao što je to bilo kod zadarskog akvedukta,[122] otkriveni na više mjesta, svojom širinom ponegdje i iznad rimskog standarda (oko dvije rimske stope), imali su veliku propusnu moć, ali s druge strane visinska razlika između ishodišta i njegova završetka veoma je mala, pa je to vjerojatno činilo poteškoću u opskrbi vodom.

VIII. Umjetnost i umjetni obrt

U ne baš skromnom fondu primjeraka antičke umjetnosti pronađenih u Ninu mogu se razlučiti tri kategorije spomenika. U prvu spadaju djela što nose izraziti pečat klasičke umjetnosti, većinom kipovi i portreti monumentalnih pretenzija, koji su od reda import iz susjedne metropole. Druga je predstavljena s nekoliko primjeraka skulpture domaće izrade, inspirirane klasičkim uzorima, ne bez težnje k monumentalnosti, koja u svojoj obradi ipak odaje utjecaj provincijalnog ukusa. U treću grupu valja uvrstiti brojnije primjerke isklesane dlijetom domaćih kipara ili običnih klesara, u kojima se očituju izrazite crte provincijalizma, a koji su bili namijenjeni zadovoljavanju potreba i ukusa širih slojeva, osobito na nadgrobnim spomenicima.

Na prvo mjesto valja svakako postaviti grupu poznatih kipova rimskih careva, nađenu sedamdesetih godina XVIII st. u vrtu obitelji Medović, na istočnoj periferiji enonskoga foruma. Burna prošlost ovih statua, od njihova nalaza i prelaska u vlasništvo zadarske obitelji Danieli-Pellegrini, pa obitelji Cernazzai i Sjemeništa u Udinama, do Muzeja Corer u Veneciji i napokon do njihova povratka u Zadar tride-

[121] Istraživanja vrši B. Ilakovac; upor. njegovu fotografiju dijela trase Nin, Tab. XXXII 2.

[122] Kratku bilješku o rimskom vodovodu Zadra upor. Zbornik Instituta za historijske nauke Zadar II (1956—57), str. 18—20.

setih godina ovog stoljeća, dobro je poznata.[123] Kako sačuvani podaci ukazuju, bilo je nađeno ukupno sedam kipova, od kojih su preživjela samo četiri i danas se nalaze u Arheološkom muzeju u Zadru. Često se susrećemo u literaturi,[124] ali još uvijek nedostaje skupna obrada čitava nalaza. Sve su izrađene od bijelog kararskog mramora *(marmor Lunense)* u natprirodnoj veličini. Sačuvane su prosječno do visine od 2,20 do 2,30 m, a da su čitave sačuvane, bile bi visoke od postolja do tjemena glave oko 2,50 m. Jedna od njih prikazuje nesumnjivo cara Augusta u stojećem stavu, sa spuštenim ogrtačem *(paludamentum)* i ogoljenog toraksa (kao *divus)*, dosta mladolika i idealizirana izraza lica, oko glave ovjenčana lovorovim vijencem. Nije ga teško prepoznati, jer su sačuvani brojni Augustovi kipovi, a u našem, što se tiče fizionomije, opaža se sličnost s poznatim Augustovim kipom iz Muzeja u Korintu.[125] Drugi kip kome je glava sačuvana prikazuje jednog drugog vladara iz familije Julijevaca, odnosno Klaudijevaca. Općenito se smatralo da bi to bio car Tiberije,[126] pastorak i nasljednik Augustov, ali bit će vjerojatnije da je tu predstavljen car Klaudije.[127] Statua prikazuje cara kao augura, prekrivene glave *(velatio capitis)*. Nedostaje joj donji dio (plinta i stopala) te dijelovi obiju ruku u kojima je držao augurske atribute. Prauzor mu treba tražiti u statui cara Augusta iz Via Labicana u Rimu, koji se kasnije obilato propagirao u predstavama careva.[128] Nema sumnje da je i trup naše statue izrađen po tom modelu, a sama glava je bila umetnuta u nišu što je tvori velum oko glave, kako se i danas može vidjeti. Upravo zahvaljujući povođenju za tako kvalitetnim uzorom, bit će tačna tvrdnja da ovaj Klaudijev kip predstavlja jednog od najreprezentativnijih togata iz ranijeg carstva.[129]

[123] Na njih je upozorio već A. Fortis, Viaggio in Dalmazia I, str. 16 i d. koji ih je vidio dok su se nalazile u privatnoj zbirci obitelji Pellegrini—Danieli. Prvi stručni osvrt dali su J. Bankò-P. Sticotti, Antikensamlung im erzbischöfl. Seminare zu Udine, Archäol. epigr. Mittheil. aus Österr. Ungarn 18, Beč 1895, str. 52 i d; prijevod u Bullettino di archeologia e storia dalmata XIX i XX. Upor. i V. Brunelli, Storia str. 102.

[124] Upor. npr. M. Abramić, Führer durch das k. k. Staatsmuseum in S. Donato in Zara, Beč 1912, str. 14; R. Valenti, Il Museo Nazionale di Zara, Rim 1932, str. 7. M. Cagiano de Azevedo, Aenona e il suo Capitolium, Rendiconti della Pontif. Accadem. Rom. di archeol. XXII (1946—47) str. 193 i d; Nin str. 46 i d.

[125] Po klasifikaciji koju je izradio H. G. Niemeyer, Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser, Monumenta artis Romanae VII, str. 107 i d, naš August pripada, s obzirom na obradu ogrtača i na stav, u tip »Jupiter Kostüm« III. Upor. fizionomiju (ne ikonografski tip!) na kipu Augusta iz Korinta, također mladenačkog izgleda, Niemeyer, sp. dj. str. 82 i Tab. I 1.

[126] Tako J. Bankò-P. Sticotti u sp. dj; R. Valenti u sp. Katalogu i dr. S tom atribucijom bio je unesen u nove inventarske knjige Arheološkog muzeja u Zadru (pod br. 2), pa smo je i mi prihvatili, upor. Nin str. 47.

[127] H. G. Niemeyer, sp. dj. str. 84. Upor. Klaudija (fizionomiju) na statui iz Lateranskog muzeja u Rimu, Tab. 29,4 i 34,1.

[128] Sp. dj. str. 84.

[129] Sp. dj. i mj.

Ikonografski i stilski on se u mnogome približuje poznatim statuama Augusta i Klaudija iz Akvileje,[130] odakle su vjerojatno sve statue došle na ove obale. Ostala su dva sačuvana kipa akefala, pa je pouzdanija atribucija sasvim nemoguća. Onaj u togi bez glave mogao bi, po svom stavu a osobito po obradi nabora na togi, predstavljati i kojega Flavijevca, jer se u tome mnogo podudara s jednom statuom cara Tita.[131] Međutim, kako su sve te carske statue iz I st. bile izrađene više manje prema modelima iz najranijeg carstva, to se ovakva identifikacija može prihvatiti samo kao jedna mogućnost. Druga statua bez glave također je ogoljenih prsiju, sa snažno raščlanjenom muskulaturom, masivna i impozantna u isti mah, a da nije manjkava dosezala bi najveću visinu. Mogla bi se pridati bilo kojem vladaru iz spomenutih kuća osim, razumije se, onima sigurnije identificiranim. Uzevši u obzir da je namjera građana Enone bila da pribave kipove careva koji su ujedno bili i objekt službenog kulta, a zatim činjenicu da je tu bio razvijen kult Venere (stopljene s domaćom Anzotikom), a da je Venera opet bila pramajka roda Julijevaca i napokon da su i sami ninski *municipes* nakon stjecanja civiteta bili Julijevci, moglo bi se pretpostaviti da je serija vladara počinjala s prvim vladarem Julijevcem, Julijem Cezarom, a nastavljala se njegovim nasljednicima, od kojih su August i Klaudije nedvojbeno potvrđeni. S druge strane, ako se uzme u obzir da je enonski hram, namijenjen službenom municipalnom kultu, bio dovršen za Flavijevaca, ne bi se trebalo čuditi kad bi naša pretpostavka o prisustvu i jednog kipa cara iz te familije našla svojih potvrda. Time bi logično i u potpunosti bila ispunjena serija od ukupno sedam vladara kojih su statue bile nađene ovdje na forumu. U općoj ocjeni kvaliteta ovih statua može se utvrditi da, kao kopije prototipa nastalog u Augustovo vrijeme, nose sva obilježja strogog stila i solidnog akademizma tog vremena, zadahnutog grčkim klasičnim uzorima,[132] ali u serijskoj obradi ipak ne bez izvjesnog provincijalizma.[133]

Pitanje je, gdje su prvotno bile smještene. Na drugom mjestu izrazili smo mišljenje[134] da su stajale u nišama celle hrama (vjerojatno su i bile naručene kad je hram bio gotov), a jedna možda i ispred hrama u središnjem interkolumniju, posebno ona zadnjeg vladara

[130] Sp. dj. str. 90 br. 34; Tab. 10,1; upor. statuu Augusta iz Akvileje str. 83 br. 9, Tab. 4,1.

[131] Mislimo na statuu cara Tita (79—81. n. e.) u Vatikanskom muzeju, Braccio Nuovo br. 26 (vis. 1,96 m). Upor. P. Ducati, L'arte in Roma dalle origini al sec. VIII, Bolonja 1938, Tab. 104; W. Amelung, Vatican I, str. 40, Tab. 7; G. M. A. Hanfmann, Arte romana, Milano 1965, str. 162, sl. 54; H. G. Niemeyer, sp. dj. str. 84, Tab. 5,1.

[132] Upor. Nin str. 47.

[133] H. G. Niemeyer, sp. dj. str. 84.

[134] Nin str. 48.

Sl. 1. Natpis u kome se spominje car Tiberije (14—37. n. e.), za kojega je Aenona stekla građansko pravo (civitet)

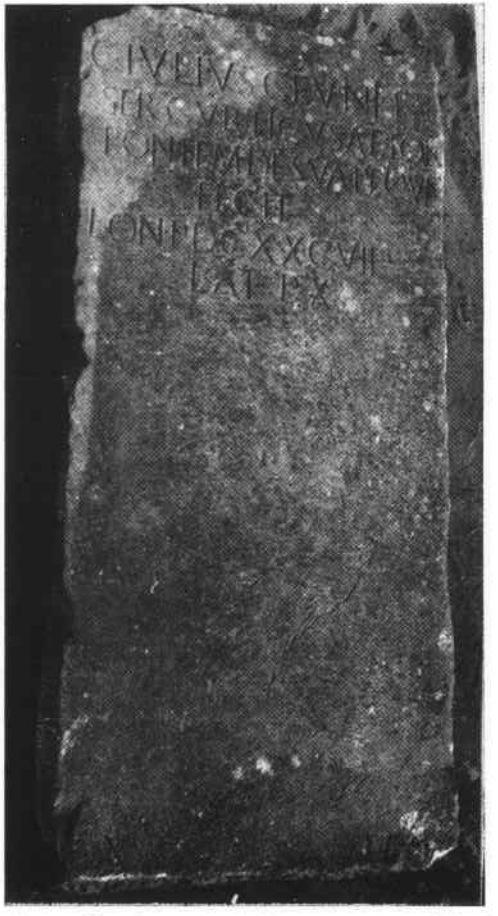
Sl. 2. Natpis posvećen Druzu Cezaru, sinu Germanika Cezara, unuku Tiberija Cezara i praunuku Božanskog Augusta

Sl. 3. Nadgrobna stela s portretima bračnog para Gaja Enija Eplova sina Etora i Enije i Gajeve kćeri Ceune. Imena muža i žene su ilirska. Isti gentilicij u muža i žene ukazuje, da su donedavna bili peregrini i da imaju svjež civitet

Sl 4. Natpis posvećen Luciju Volusiju Saturninu, konzulu i auguru koji je bio i carski namjesnik provincije Dalmacije (34—40. n. e.), a kojega su Aenonenses bili izabrali za svoga patrona.

Sl. 5. Natpis o gradnji mosta u antičkoj Aenoni, dužine 187 rim. stopa, širine 10 stopa. Most je dao sagraditi na svoj trošak domaći čovjek imenom Gaj Julije Kurtik Etor, sin Ceunov, rimski građanin upisan u Sergijski tribus.

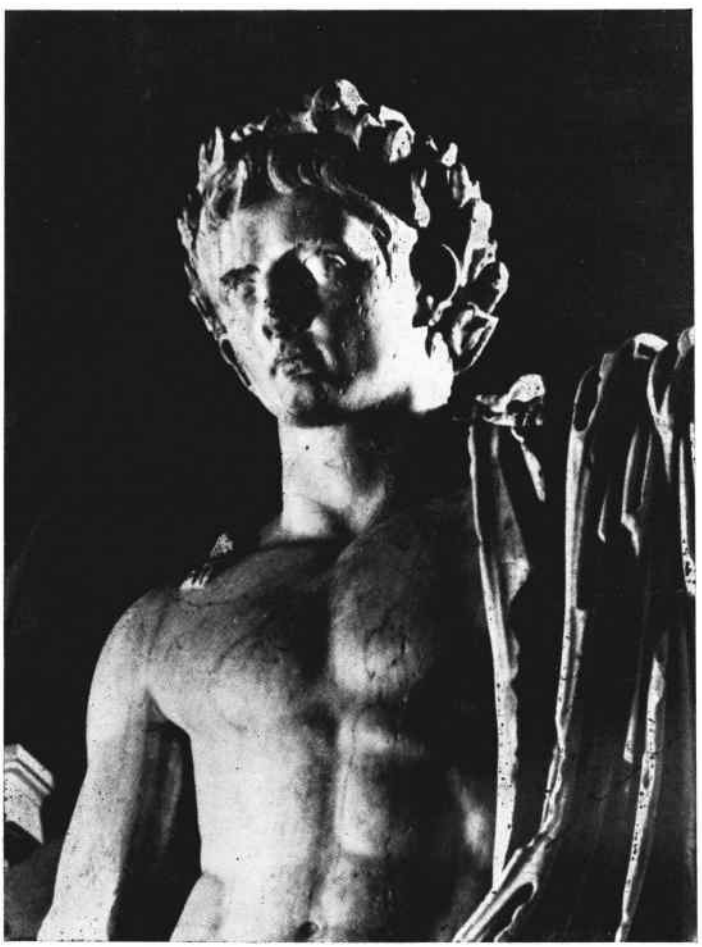
Sl. 6. Venus Anzotica, epihorsko božanstvo plodnosti i rodnosti iz Nina, s likom Prijapa

Sl. 7. Zavjetni natpis posvećen domaćoj božici Anzotici, koja se u rimskoj interpretaciji naziva Venerom

Sl. 8. Statua božice Izide s izijačkim čvorom na grudima, iz Nina (u Arheološkom muzeju u Zagrebu)

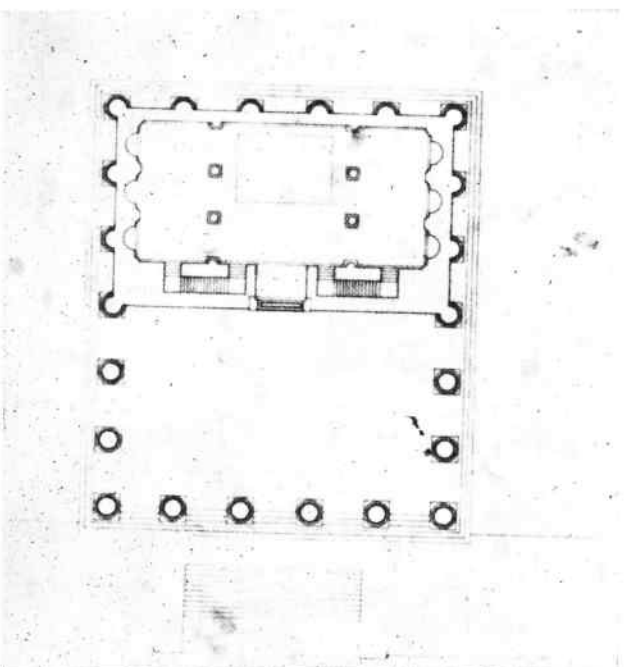
Sl. 9. Gornji dio monumentalne statue cara Augusta, bez tunike s vijencem oko glave

Sl. 10. Monumentalna statua rimskog imperatora iz Nina

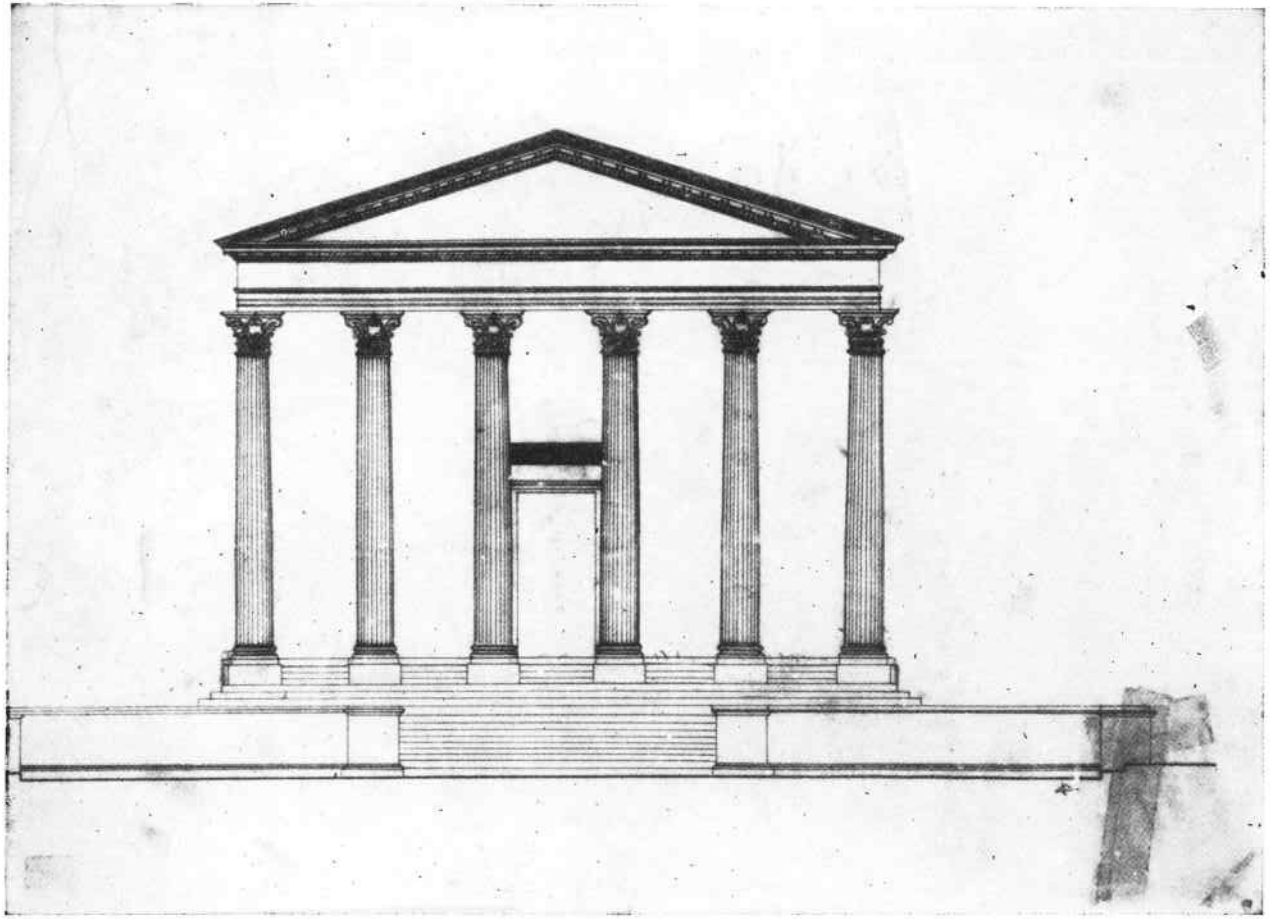
Sl. 11. Scena mozaične kompozicije u podu rimske kuće iz Nina s motivom iz arene

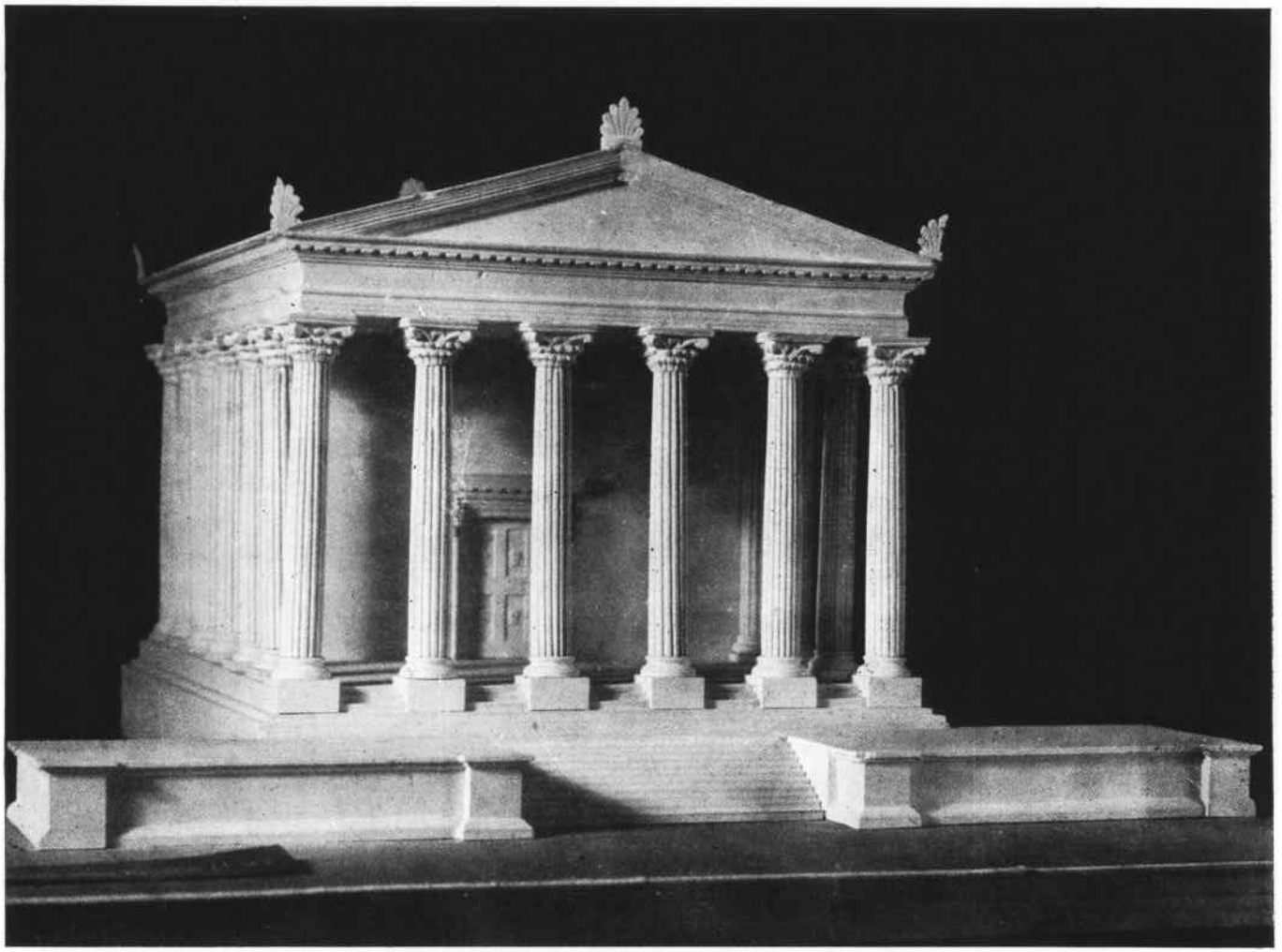
Sl. 12. Rekonstrukcija tlocrta hrama nakon istraživanja (po Ć. Ivekoviću)

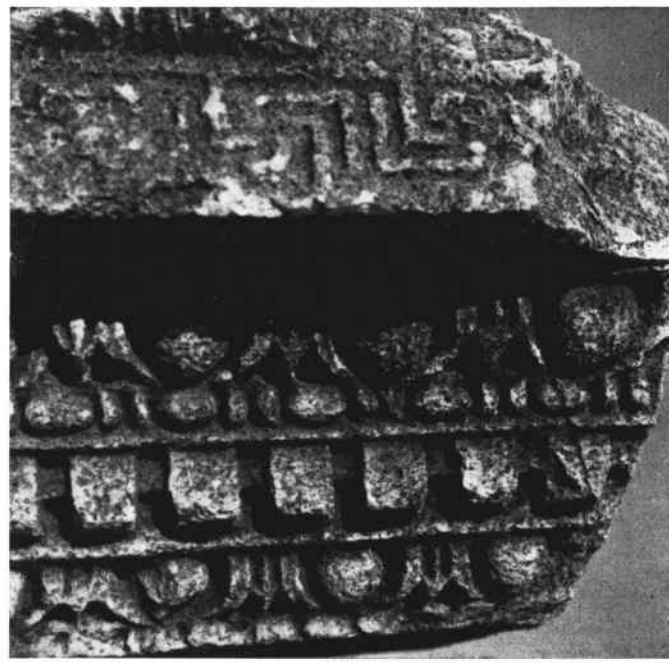
Sl. 13. Masivni ulomci arhitekture aenonskoga hrama na forumu

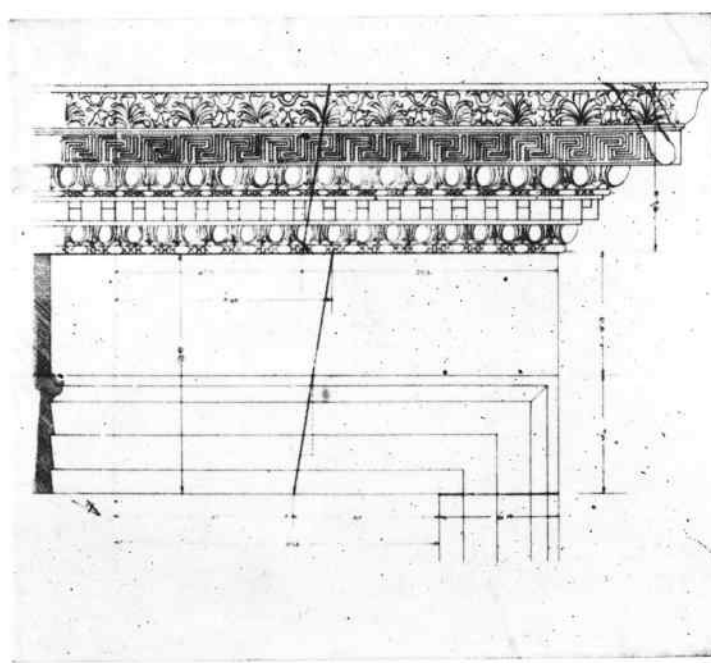
Sl. 14. Pročelje hrama, rekonstrukcija na temelju nađenih arhitektonskih elemenata (po Ć. Ivekoviću)

Sl. 15. Maketa hrama — idejna rekonstrukcija (Arheološka zbirka u Ninu)

Sl. 16. Ulomak epistila s portala rimskog hrama, ukrašen nizovima ovula dentikula, meandra i akantovog lista

Sl. 17. Detalj portala rimskog hrama — rekonstrukcija (Ć. Iveković).

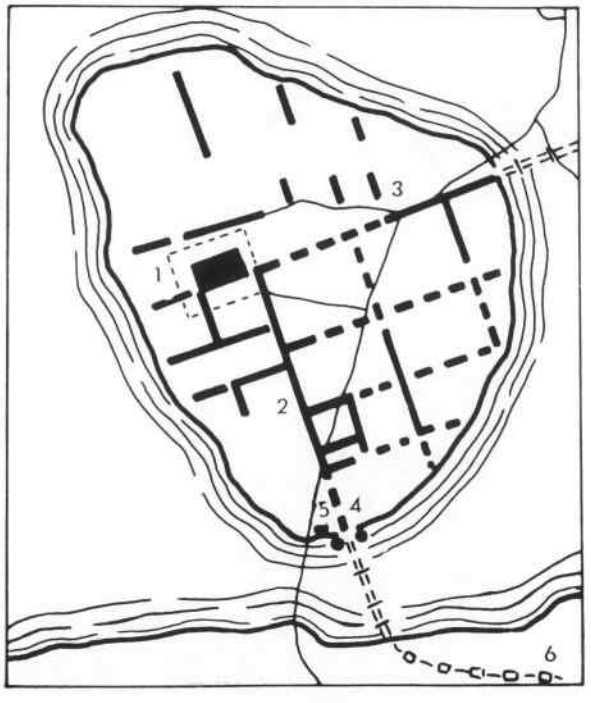
Sl. 20. Primjerci staklenih posuda nađenih u grobovima iz nekropole stare Aenone.

Sl. 21. Skup keramičkih posuda nađenih u nekropoli stare Aenone.

Sl. 22. Lađa koja prevozi amfore, stilizirana jantarna plastika nađena u Ninu (dar ud. Z. Snjegovoj, Arheološki muzej u Zadru).

Sl. 23. Idejna skica urbanističke strukture stare Aenone: hram na forumu (1), pretpostavljeni kardo (2), pretpostavljeni dekuman (3), ostaci gradskih vrata sa slavolukom (4), ostaci antičkih fortifikacija (5) i trasa rimskog akvedukta (6).

Flavijevca, čija se posveta nalazila na pročelju hrama. To bi onda govorilo da je enonski hram imao funkciju jednog Augusteuma, kako je maločas rečeno.

Klasičnu izradu i vanjsku provenijenciju odaju i brojni mramorni portreti, koji su se prvotno također nalazili u zbirci spomenute obitelji Danieli-Pellegrini,[135] a koje se danas nalaze u Arheološkom muzeju u Zadru. U nedostatku kataloga teško je utvrditi da li baš sve potječu iz Nina. To su većinom realistički portreti, klesani u solidnoj tradiciji rimske portretistike, s individualnim crtama lica, rađeni između I i III st. n. e. U krug klasičke skulpture iz Enone spada i spomenuti kip božice Izide (sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu), na žalost također akefale, solidne fakture, s lijepo modeliranom draperijom, u kojoj s eističe izijački čvor na istaknutim grudima.[136]

U jačoj mjeri očituje se lokalna provincijalna nota u kompoziciji ninske Venere s Prijapom,[137] nesumnjivo domaće izrade. Pramenovi božicine kose teže k stilizaciji, grudi su joj ponešto atrofične a bokovi istaknuti, dok se u draperiji opet očituje težnja k linearnoj stilizaciji, po čemu se statua može svrstati u solidnija ostvarenja domaćeg dlijeta.

U posljednju kategoriju izrazito provincijalne izrade ide nekoliko likovnih spomenika iz Enone. Stela s četiri portreta uklesana u dosta duboku dvodjelnu nišu (što je rijedak primjer na ovom području), sačuvana samo u gornjem dijelu, nađena pri kopanju bunara posred Nina, dosad neobjavljena,[138] također pripada ovamo. Stroga stilizacija draperije, stereotipni stavovi ruku pokojnika, gruba izrada (bez obzira na oštećenost lica), govori za to da je ova stela, unatoč dubini reljefa i pretenzijama na monumentalnost, ispod prosjeka ostalih monumentalnih stela nađenih na tlu Liburnije.[139] Isto vrijedi i za portrete pokojnika na manjoj steli, što ju je podigla sebi i svom mužu Gaju Eniju Ceunu Enija Ceuna. Sačuvani su samo donji dijelovi poprsja, bez vrata i glave. Plitak reljef, stroga stilizacija draperije, s oštrim prijelomima haljine ispod vrata, stav figura i položaj ruku, sve to odaje dlijeto osrednjeg domaćeg klesara. Ovamo treba pribrojiti i lik stojećeg Silvana (egipana, s kozjim nogama) prikazanog s prednje strane jedne

[135] Upor. J. Bankò-P. Stocotti, sp. dj. R. Valenti sp. dj; Muzeji i Zbirke Zadra, Zagreb 1954.

[136] J. Brunšmid, Vjesnik Hrv. arheol. društva N. S. XIII (1913—14) str. 236, br. 71 gdje je i sl.

[137] M. Abramić, Bericht über d. VI Internat. Kongress für Archäologie, Berlin 1940, str. 174, Tab. 4a.

[138] Od jedne je objavljen samo natpis, D. Rendić-Miočević, Ilirska onomastika na lat. natpisima Dalmacije, Split 1948. (III Prilog Vjesn. dalm. LII), str. 30 i 60, a fotografija u Nin Tab. XX 4 i Tab. XXII 1. Upor i nov nalaz iz Nina, stela s likom pokojnice u zabatu, Diadora 4. (1968) str. 104.

[139] O stelama s područja Liburnije upor. D. Rendić-Miočević, Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije, Diadora 1. (1960) str. 107 i d.

male votivne are, inače dosta korodiran.[140] Izostavljajući ostale primjerke domaće izrade treba navesti da se i na području stare Enone susreću nadgrobni spomenici liburnskog tipa, cilindrična tijela i koničnog završetka, s natpisnim poljem na prednjoj strani cipusa, koji su nesumnjivo i domaćeg podrijetla i domaće izrade.[141]

Nikad nećemo znati koliko je primjeraka enonske skulpture propalo ili uništeno. Jedan natpis nađen u Ninu (CIL III 2969 = Dessau 3321) donosi da je neki *Cinius Genialis* dao isklesati kip *(simulacrum)* boga Jana *(Janus)*. Sigurno je da to nije bio i jedini Ninjanin koji je na svoj trošak dao klesati likove božanstava u Enoni.

O ostacima rimskog slikarstva u Ninu jedva se može govoriti. Ulomci fresaka nađeni u raznim prilikama, pa i pri istraživanju iz novijeg vremena, predstavljaju samo detalje zidnih boja, ali nemaju likovnih elemenata. Najvrednije što je dosada na tom polju otkriveno jesu kompozicije na mozaičnom podu, koji još leži ispod zemlje u vrtu uz cestu koja od Sv. Križa vodi prema Sv. Ambrozu. Mozaik je bio uočen u toku drugog svjetskog rata i tada su bile izrađene njegove kopije, koje se sada čuvaju u Arheološkom muzeju u Zadru.[142] Čitav mozaik sastavljen je od niza kvadratnih polja i okruglih medaljona, obrubljenih bordurama s pletenicama. U medaljonima su likovi životinja (slon, divokoza i druge egzotične životinje), a u kvadratnim poljima (barem u onima kojih su izrađene kopije) prikazane su scene iz borbi u areni između pojedinih parova gladijatora *(murmillo, retiarius, thraex* i dr.), s njihovim imenima, godinama života i brojem natjecanja. Više se o njemu ne može reći dok se ne otkopa i ne obradi.

Umjetni obrt predstavljen je veoma brojnim primjercima nakita, alata, pribora, posuđa i drugih upotrebnih predmeta, rađenih od metala (bronce, srebra, zlata) kosti i slonove kosti, stakla, gline i od jantara, a onda i manjim brojem sitne, većinom brončane plastike (razne figurine). U ovakvoj studiji pretežno historijskog karaktera nije mjesto da se o njima detaljnije raspravlja. Radi se mahom o predmetima otkopanim iz ninskih grobova, koji se datiraju od I do III st., a od reda predstavljaju import, najvećim dijelom iz susjedne Italije, a u manjoj mjeri iz zapadnih i iz istočnih provincija. Samo neke cjeline iz tog iznimno bogatog inventara posebno su obrađene u stručnim publikacijama,[143] a opće podatke o njima sadrže dosad objav-

[140] Ž. Raknić, Kultna slika Silvana s područja Liburna, Diadora 3. (1965), str. 85 i d. Upor. i CIL III 14322[2].

[141] Upor. M. Suić, Vjesn. dalm. LIII (1950—51), str. 59—95.

[142] Kopije je izradio na staklu liječnik ninski dr D. Snjegovoj, zaslužni kolekcioner ninskih starina, koje su najvećim dijelom poklonjene Arheološkom muzeju u Zadru.

[143] Izbor nalaza (u fotografijama) donosi V. Brunelli, Storia str. 103 i d, sl. 30, 31, 32, 33 i 34. Rimske svijetiljke iz Nina obradio je J. Bersa, Le lucerne fittili di Nona, Bullettino di archeol. e storia dalm. XXV (1902)

ljeni vodiči i katalozi Arheološkog muzeja u Zadru.[144] Svojim brojem i kvalitetom oni se uklapaju u opći kompleks materijalne kulture ranijeg carstva i pokazuju izrazitu unifikaciju u stilu i kvaliteti s nalazima iz ostalih razvijenijih centara Dalmacije. Oni ilustriraju ne samo opći kulturni standard stanovništva nego isto tako ukazuju na trgovačke putove kojima su ti proizvodi raznih oficina dolazili u ove krajeve, a to je u ranijem carstvu bila, kako je već istaknuto, prvenstveno sjeverna Italija, gdje je osobitu ulogu imao grad Akvileja, važna pomorska luka, tranzitni centar i ujedno sjedište jednog od najznačajnijih carinskih ureda za iliričko carinsko područje *(publicum portorii Illyrici)*.[145]

IX. Zaključak

U odmaklom carstvu, od polovice III st. n. e., prestaju se javljati ne samo pisane vijesti o ovim krajevima nego i natpisi postaju sve rjeđi, a upravo su oni, kako se moglo uočiti u razmatranju perioda ranog carstva, veoma često imali ulogu prvorazrednih historijskih izvora. U grobove se sve manje ili se uopće ne postavljaju grobni prilozi, pa tako izmiče i ona kategorija materijalnih dokumenata, studijem kojih se mogu izvesti mnogi važni zaključci. Tako i *Aenona*, kao civitas kasne antike, više manje izjednačena s municipalitetima koji su startali sa sasvim drugih pozicija (kolonije, *oppida* rimskih građana i dr.) sve više gubi ulogu što ju je imala u ranijem carstvu, kao i provincija kojoj je pripadala, kao i sama metropola. Prednost će sada sve više imati regije uz granice imperija, jer će obrana limesa postati glavna preokupacija države i pojedinih careva. U tim oblastima razvit će se važni centri i lokalne industrije, pa će odsada utjecaji strujiti u suprotnom pravcu, iz regija oko podunavskog limesa prema obalnom području. S materijalnim dobrima stizat će ovamo i nove ideje, posebno kultovi što ih je vojska propagirala.[146] U kolikoj je mjeri staro kršćanstvo uhvatilo korjena u Enoni, teško je reći, jer

XXVII (1904), XXVIII (1905) i XXIX (1906). Sitnu brončanu plastiku obradio je J. Medini, Rimska brončana plastika u Arheološkom muzeju u Zadru, Diadora 4. (1968), str. 143—179), gdje dobar dio potječe iz Nina.

[144] Upor. npr. M. Abramić, Führer, R. Valenti sp. dj, Muzeji i zbirke Zadra (passim), gdje se donose skupine predmeta iz Nina.

[145] G. Brusin, Gli scavi di Aquileia 1934, str. 16 i d; S. J. De Laet, Portorium, Brugge 1949, str. 179; A. Degrassi, Il confine, str. 16 i d, str. 49. Za odnose Akvileje s našom obalom upor. D. Rendić-Miočević, Ricordi aquileiesi nelle epigrafi di Salona, Studi Aquileiesi offerti a G. Brusin, Aquileia 1953, str. 67—81; M. Abramić, Felix Aquileia, u istom Zborniku, str. 83—92.

[146] Primjera radi upor. strujanja na području kulta: A. Bruhl, sp. dj. str. 213 i d. Posebno za kult Mitre B. Gabričević, Iconographie de Mithra tauroctone dans la province romaine de Dalmatie, Archaeologia Iugoslavica I (1954) str. 44 i d.

dosadašnji nalazi, uglavnom dijelovi crkvenog namještaja iz romaničke bazilike sv. Marije koji se mogu datirati s VI st., govore samo za to da je na mjestu te romaničke crkve prije bila jedna starokršćanska bazilika.

Tako će period kasnog carstva, vrijeme odmakle romanizacije i zanimljivih sinteza vanjskih i domaćih kulturnih komponenti, kada provincije daju pečat kulturnom i političkom životu imperija, ostati u Enoni do daljih otkrića period historijske tame, koju će tek dolaskom novih naroda u vrijeme seobe tu i tamo rasvijetliti vijesti pisanih izvora. A s njihovom pojavom i stara *Aenona* stupa u novu epohu svoje prošlosti.

ANCIENT AENONA AND ITS MONUMENTS

Summary

The first contacts of Ancient Aenona with the classic world were manifested by the phenomenon of Hellenistic import discovered on the territory of today's Nin. These influences conditioned also the following of Hellenistic ideals in the manufacture of individual objects of material culture. No doubt Aenona, as a prominent Liburnian centre, must have shared in the well-known piracies of the pre-Roman Liburnians as well as in marine trade. The first information by Greek authors about this narrower region appeared at the end of the 6th century B. C. In a corruptella in Pseudo-Scylax's »Periplus« from the middle of the 4th century *(Hemionoi)* we must probably seek for the name of the inhabitants of the then Aenona *(Ainonoi)*. The name *Aenona*, with the suffix *-ona*, which is rather frequent also on non-Illydian territories, no doubt is of pre-Roman origin. Pliny notes it with the form *Aenona*. Ptolemy as *Ainona*, and as early as the end of the 6th century Geogr. Rav. with the form *Enona* (where the diphthong *ae* had been transformed into *e)*, while Constantin Porh. in the tenth century notes the form *Nona*, which speaks in favour that the initial vowel had been taken as a prefix (preposition). From which on the ground of the well-known sound laws we have received the Croatian appellation N i n (comp. *Salona* — S o l i n).

The Roman authority had made itself felt at Nin at a rather early period, as in the rest of Liburnia. Objects that have been discovered in the necropolises lead us to the very beginning of the fist century A. D., and in them there predominates a new burying ritual (incineration). The Romanization of Aenona was taking place over a rather prolonged period on all levels: cultural, administrative and tehnical. It constituted the centre of a vast territorial community *(civitas peregrinorum)* among those XIIII which are mentioned by Pliny, and it did not acquire the *ius Italicum*, in contrast to some other Liburnian towns. Pliny mentions this town as an *oppidum*, but not as an *oppidum civium Romanorum*. It was under the Scardonitan Convent jurisdiction.

Nin acquired a municipal constitution even before receiving civic status through the transformation of a peregrinic *civitas* into a municipality of the Roman type. Hence the very strong epihoric components in its cultural manifestations. It possessed a municipal council *(ordo decurionum)*, at the head of the adminitration were *II viri iure dicundo* and *aediles*, mostly from the ranks of the domestic aristocracy, and it was inscribed into the *tribus Sergia*. It is important to make mention

of its patrons. The first was a Proconsul of the Illyricum (from the 16th year B. C.), *Publius Silius,* and later on Lucius *Volusius Saturninus,* the Imperial regent of the same Province. Inscriptions are to the effect that Aenona entertained close connections with the Emperor Tiberius and his relatives, on the basis of which one might draw the inference that it had received its civic rights from the mentioned ruler. Hence the rather frequent *Iulii* in the names of Ancient Aenona.

The inscriptions discovered at Nin illustrate rather well the cults that were nurtured there: official cults such as *Iuppiter O. M, Janus, Neptunus and Diana, Venus Augusta;* domestic cults of *Anzotica (interpretatione Romana Venus), Silvanus, Ilicus;* Oriental ones such as *Sabazius* (with the epithet *Iicus), Isis.* Of sacerdotal titles one encounters one *pontifex,* and of the collegiums is the usual *IIIIII vir Augustalis* from the libertine classes. Of special significance is the cult of Venus Anzotica, a prominent local deity and one of the well-known female deities of Ancient Liburnia *(Latra, Ica, Iutossica* etc.). The role of this deity should be brought into connection also at Aenona with the position of woman in Liburnian society, whereabout are contributed data by Pseudo Scylax's Periplus and Nicola of Damascen, where one may discern the very ancient Liburnian traditions. Originating from the circle of agrarian cults, Anzotica has now become not only a symbol of fertility but also the female principle of procreation of all that is living. Contamination with other cults, specially with Oriental ones, had assumed in its ritual also some orgiastic elements. The predominance of the female principle is illustrated by a statue of this goddess, which was found at Nin, where the male principle, represented in the likeness of small Priapus, its male parhedra, is evidently in a subordinated position, so that also here had been established a relationship that existed also in other Orientaldeity pairs. Evidence for such contaminations is the most interesting phenomenon of the epihoric attribute *Iicus* besides Sabazius on the votive arula from Nin.

In the demographic structure of the inhabitants of Aenona, as much as is possible to judge from the inscriptions, there were also Oriental elements, also to a great extent Italic ones, although the domestic (Liburnian) ones were the most numerous. Aenona itself contributed a great number of Illyrian proper names, some of which are expressly characteristic of the Liburnians. According to the social position it is possible to separate a smaller number of liberated persons as well as persons who suggest a libertine origin (with an Oriental cognomen), and among the dometic persons with or without civitas, some of which had undoubtedly belonged to the richer clasess of society.

The territory of the Aenona municipal community was rather vast, which can be deduced from the rather great distance of other centres from Aenona. On this territory there are very few remains of *villae*

rusticae (in contrast to the situation in the ager of neighbouring *Iader),* on the basis if which it would be feasible to draw the inference that the property and productive relations had not essentially changed through coming under the Roman rule. Besides agriculture also cattle-breeding was much developed (on the ground of which Liburnia was generally well known), and this is shown also by the various cults. There is no corroboration of the existenxe of local *officinae.* In view of its position, Aenona could not have had any major significance in the continental trade, so that even the Tabula Peut. does not record it. It is mentioned by the geographer Rav., and after him by *Guido (Enona, Elona).* Of the greatest significance was the road which connected the town with *Iader.* Its track can be established with accuracy from an air picture. But therefore the sea trade must have been well developed, to which among other things also the cults are pointing.

Already in early Roman times the town of Nin was fortified by walls, of which one can still trace remains here and there situated below those dating to the middle ages. It has been possible to detect also remains of a town gate on the southern side of the town. In one inscription is mentioned the building of a bridge which was financed by a domestic inhabitant. Its townplanning transformation was experienced by Aenona over a longer process, but one is at a loss to discuss a concrete town-planning physiognomy. To judge by all signs, the backbone of the settlement *(kardo)* was represented by a road that until our own days has preserved the function of a high street, and *decumanus* was going most probably in the direction taken today by the street from the Upper Bridge towards the Forum. The Forum istelf is fairly well known. Data coming from an inscription that was raised by domestic men show that the Forum was surrounded by tabermans and an arcade with loggias, similarly as was the case in neighbouring Zadar. Of which there have remained preserved only architectonic fragments. On the western periphery of the Forum there rose a monumental temple — hexastyl pseudoperipter — on a high piedestal with very vast porches before the cella. The latter was divided into three rooms, which were mutually separated by columns. Preserved are almost all elements which make an ideal reconstruction of the temple: fragments of floors, columns, capitol, frieses, corniches, tympanons. It was built during the time of the Flavians as suggested by its stylistics characteristics, and by a fragment of inscription from the front. It probably had the function of an *Augusteum.* Of the profane architecture (mostly dwelling houses) it was possible to discover so far only fragments of wall structures. Better known is a pipeline which has been investigated along its whole lenght from the source near Boljkovac as far as in front of the town entrance.

Aenona has contributed also a small number of products of art, some of which are much above the average as to their workmanship

and quality. Among them a special place is occupied by a series of monumental statues of Roman Emperors, two of whom can be identified (Augustus and Claudius), all of which were done in Carrara marble. They had been situated or placed somewhere in the Forum or maybe even in the very cella of the temple. They originate from the Aquilean circle, and were done in the style of solid academism of the Early Empire, not without a certain addition of provincialism. These statues are connected with a whole collection of classic portraits (today kept in the Archaeologic Museum at Zadar), many of which possess manifest traits of realism and individualism. Of special quality is a statue of the goddess Isida, which, regrettably, is damaged. The already mentioned statue of Anzotica shows in much greater measure the provincial tools, and it is without doubt the product of a domestic stonemason. Of the products of procincial sculpture are prominent the portraits of dead men and women in the niches of tombs. Also at Aenona one witnesses the tomb of the Liburnian type (Liburnian cipus) of cylindrical body and conical end. Painting has been poorly represented, so far at least. Of greater value are figurative compositions from the mosaic floor of a Roman house with scenes from the arena. Artisanship is represented in objects dug from Roman necropolises, such as ornaments, accessories, equipment, pottery, tools etc. of glass, gold, silver, bronze, iron, jade etc. Those finds represent preponderantly an import from workshops in Northern Italy.

The period of the late Empire and that at the end of the antique is but poorly known, for there are no written monuments, or material documentation. In the first decades of the 7th century the town of Nin was demolished by the Avars and the Slavs.